

Чернігівська обласна єврейська община
Благодійний єврейський фонд «Хасде Естер»
Департамент культури і туризму, національностей
та релігій Чернігівської облдержадміністрації
Чернігівський історичний музей
імені В.В. Тарновського

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

Матеріали
VIII Міжнародного наукового семінару
11 квітня 2013 р.
м. Чернігів

Видавець Лозовий В.М.
Чернігів
2013

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)
Е 22

Редакційна колегія: **С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський,
І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька (відповідальна за випуск),
О.В. Чеван.**

Е 22 Євреї Лівобережної України. Історія та культура: Матеріали
VIII Міжнародного наукового семінару/Чернігівська облас-
на єврейська община, БЄФ «Хасде Естер»; Редакційна колегія:
С.Г. Бельман, С.Л. Лаєвський, І.І. Ліпкина, В.Г. Мудрицька, О.В. Че-
ван. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013 р. – 136 с.: 8 с.іл.

ISBN 978-617-7223-19-0

VIII Міжнародний науковий семінар «Євреї Лівобережної України. Історія та культура» відбувся у рамках IX міського фестивалю єврейської культури імені Шолома Алейхема.

У збірник увійшли матеріали, присвячені історії та культурі євреїв Чернігівщини XIX–XXI ст..

Для викладачів вузів, вчителів, наукових співробітників, музейників, краєзнавців та усіх, хто цікавиться єврейською історією та культурою.

УДК 94(477.5) (=411.6)
ББК 63.3(4УКР5-4ЧЕР) (=611.215)

© Чернігівська обласна
єврейська община, 2013
© Чернігівський історичний музей
ім. В. В. Тарновського, 2013

ISBN 978-617-7223-19-0

Доля революціонерки-народоволки Гесі Гельфман: чернігівський слід

У світовій історичній та громадській думці утвердився погляд, що півстоліття російської історії – від квітня 1866 р., коли відбувся невдалий замах Д. Каракозова на Олександра II, до липня 1918 р., коли В. Ленін і Я. Свердлов санкціонували розстріл родини Миколи II, – «було забарвлено у кривавий колір революційного тероризму» [1, 5]. Перетворення світового тероризму в одну з найбільших небезпек ХХІ ст., безумовно, викликає особливий інтерес до цього періоду – героїчної історії «Народної Волі» і постатей революціонерів, які стали його творцями. У самій Росії після тривалої доби інтенсивного вивчення цього явища, схоже, відбувається поворот на 180°. Із доступної нам літератури видно, що аналіз замінюється констатацією факту, причому підкреслюється кривавий характер замахів, замовчується їхнє революціонізуєче значення [2, 339]. Інший автор відверто стає на бік самодержавства, докоряючи йому за пасивність у боротьбі з революцією: «Гидру революции нужно задушить в утробе, на корню! Это азы политического искусства» [3, 57]. Він вишукує у діях народовольців слід розвідок іноземних держав, а також вбачає особливу небезпеку діяльності народовольців в тому, що вони хотіли «відірвати від Росії Кавказ і Україну» [3, 75, 78], а, значить, були ворогами не тільки імперської, але й сучасної Росії.

Українські історики значно об'єктивніше досліджують історію руху, виявляючи в ній «український слід». До речі, ця традиція була започаткована М. Грушевським, який ще на початку 30-х рр. ХХ ст. у статті «Вікопомна дата» добрим словом згадав дійових осіб замаху на імператора Олександра II, до речі, й Г. Гельфман [4, 336]. Щоправда, текст статті був виявлений лише у 1992 р., а побачила світ вона у 2006 р. як

додаток до дослідження В. Волковинського та І. Ніконової [4, 335–362]. До найцікавіших досліджень різних аспектів історії народовольчого руху, що належать українським сторикам, слід віднести праці В. Волковинського [4; 5], А. Катренка [6], С. Світленка [7; 8].

Метою даного повідомлення є аналіз інформації про одну з учасниць руху народовольців Гесю Гельфман, спроба відтворити принаймні головні віхи її життя.

Але перш ніж перейти до реалізації вищезначеного наміру, доречно буде бодай стисло охарактеризувати сутність самого руху. Як відомо, народовольцями стали найбільш радикально налаштовані народники, котрі прийшли до усвідомлення безперспективності пропагандистського шляху боротьби. Неправильно думати, що тероризм був обраний легко і безболісно. У журналі «Былое» за 1917 р. був надрукований один важливий документ – передсмертний лист М. Кибальчича до імператора Олександра III. У ніч перед стратою революціонер визнав «жахливість» терористичних актів, але вважав, що вони були спровоковані урядом низкою «безперервних переслідувань» «соціально-революційної партії» [9, 35]. Отже, однією з суттєвих причин стала помста за жорстокі розправи над революціонерами, невідповідність кари злочину. Про це писав визнаний літописець «підпільної Росії» С. Степняк-Кравчинський, який навів такий промовистий факт з історії царського «правосуддя»: за чотири роки попереднього слідства у справі 193-х, покінчили життя самогубством або збожеволіли 73 в'язні [10, 96]. У подальшому репресії набували все більш зловісного характеру. Тверезомислячий ліберал І. Петрункевич у своїх мемуарах теж засуджував політику царату: «Якими заходами самодержавний уряд відповідав на революційний рух? Смертною карою, довготривалою каторгою, багаторічним ув'язненням у тюрмі, засланням до Сибіру по суду і без суду, адміністративним порядком, засланням людей, навіть судом визнаних невинними» [11, 184]. Другим фактором можна вважати праг-

нення «підстьобнути історію». Проаналізувавши програмні документи «Землі і волі» (1876 – 1879 рр.) та «Народної волі», дослідники прийшли до висновку, що вони з самого початку «створювалися переважно як терористичні», «найдієвішою формою революційної боротьби був тероризм» [4, 47]. На захопленні «бомбами» не могла не позначитися й та обставина, що учасники руху були молодими людьми. «Кравчинський і Віра Засулич зробилися ідолами молоді того часу, – наголосив у своїх мемуарах М. Морозов, – і героями в очах прогресивної частини суспільства, яка не бачила ніякого іншого засобу боротьби з придушуючим її традиційним абсолютизмом» [12, 378]. Нарешті, не останню роль відіграла й моральна та матеріальна підтримка передової тогочасної громадськості. Вже згадувана американська дослідниця майже дослівно повторила вищеназану тезу М. Морозова, зазначивши: «Не всі противники самодержавства були згодні присвятити своє життя професійній революційній або терористичній діяльності, однак уже наприкінці ХІХ ст. було досягнуто порозуміння і навіть співробітництво між більшою частиною російського освіченого суспільства і екстремістами» [1, 22].

Повертаючись до конкретної долі Гесі Гельфман, зазначимо, що далеко не кожна людина, а тим паче жінка, в силу своїх особистих якостей могла стати революціонером-терористом. Здається, ця тендітна жінка й не володіла ними, зате була доброю, зі щирою душею, відкритою друзям, відданою і безкорисливою. Чи не найкраще про неї написав С. Степняк-Кравчинський: «Проста, глибоко симпатична постать Гесі, мабуть, краще характеризує партію, яку я описую, ніж інші блискучі типи, які вражають силою, енергією, різнобічною діяльністю. Так скромна польова квітка дає правильніше поняття про флору місцевості, ніж яка-небудь дивовижна і рідкісна рослина» [10, 396]. З ніжністю згадувала про неї В. Фігнер: «Її обличчя сяяло добродушністю, привітністю і завжди посміхалося: воно було безумовно симпатичним, і ще більше при-

ваблював до Гесі тонкий і дзвінкий голосок її» [13, 322]. На жаль, наукова біографія героїні нашої статті відсутня, а інформативний блок про неї у Вікіпедії [14] містить деякі помилки.

Народилася Геся Меїровна Гельфман у 1855 р. (так вона сама зазначила на допиті) у міщанській єврейській сім'ї у м. Мозир (тепер місто в Гомельській області Білорусі). Про її дитячі роки майже нічого невідомо, крім того, що зовсім юною, вона втекла з батьківської домівки і, діставшись до Києва, влаштувалася працювати швачкою у майстерню [10, 396–397]. Її прихід до революційного кола визначався двома важливими факторами: наявністю у народницькому русі значної кількості євреїв, що було спричинене численними обмеженнями для представників цього народу, підданих Російській імперії. У сучасній історіографії утвердилася думка, що «до 1900 року російська правляча еліта була аж ніяк не чужою антисемітизму. Не підлягає сумніву, що тяжке становище російських євреїв – періодичні погроми, обмеження у правах, масові злидні – спонукало значну частину єврейського населення західних прикордонних земель до еміграції в Західну Європу і Сполучені Штати» [15, 437]. Менша частина йшла в революційні організації, тим паче, що для народників / народовольців не існувало ніяких національних упереджень: у їхніх рядах не було «ні елліна, ні іудея». Не меншу, а, можливо, й визначальну роль відіграв масовий прихід до революційних гуртків жінок. На політичних процесах 1879–1882 рр. судили 53 жінки [16, 243]. Скромну швачку Г. Гельфман до народницького руху, ймовірно, залучили молоді панночки, які змушені були облишити навчання за кордоном і повернутися в Росію, бо в липні 1873 р. з'явилося «брудне і безглузде «урядове розпорядження», згідно з яким усім жінкам, що навчалися у Цюриху наказувалося негайно залишити це жахливе місто...». Частина юних «московок» повернулася на батьківщину і приступила до революційної агітації на її теренах [17, 367]. До того ж у середовищі тодішньої молоді мало місце і так зване «спалювання кораблів» –

тобто «добровільне полишення університетів і всіляких інших вищих і середніх навчальних закладів, поєднане з рішучістю відмовитися й від інших вигод свого становища...» заради революційної діяльності в масах [18, 71]. Київ у семидесяті роки XIX ст. «уже мав репутацію одного з найбільш революційних міст Росії» [18, 32]. Отже, існує певна закономірність, що на Г. Гельфман звернули увагу представники того кола, де риси її вдачі, про які вже йшлося, мали першорядне значення, цінилися дорожче за золото. Спочатку участь молодого швачки у революційній роботі була дуже скромною: вона дала свою адресу для нелегального листування. Коли її «злочин» було викрито, (а більшість жінок, з якими вона мала контакти, проходили по гучній справі про «Всеросійську соціально-революційну організацію» (так звана «справа 50-ти»), яка розглядалася з 21 лютого по 14 березня 1877 р. в приміщенні Петербурзького окружного суду [19, 397]), то Г. Гельфман мусила заплатити за нього двома роками ув'язнення у Литовському замку. Перебуваючи там у камері з товаришками по революційній роботі, вона ознайомила з ідеями соціалізму. Після тюрми її відправили на заслання до однієї з північних губерній, звідти вона втекла і з'явилася в столиці уже як нелегалка, сповнена бажання працювати на революцію [10, 397]. Члени Виконавчого комітету «Народної волі» доручали їй – агенту цієї організації – відповідальні завдання: утримувати явочні квартири, зберігати запаси динаміту, революційну літературу тощо. Це означало, що вона користувалася повною довірою. У 1880 р. разом з народовольцем М. Тетеркою Г. Гельфман утримувала на нелегальній квартирі друкарню й сама працювала в ній набірницею. Згодом разом з М. Сабліним як подружжя Фесенко-Навроцькі вони мешкали по вулиці Тележній, у будинку № 5, де зберігалися бомби, одна з яких обірвала життя імператора Олександра II 1 березня 1881 р. [14]. На цю конспіративну квартиру поліція увірвалася з несподіваним обшуком в ніч на 3 березня. З квартири пролунали постріли, а

потім двері відчинила «дружина» Г. Гельфман, заявивши, що її «чоловік» покінчив з собою [20, 13–14]. Довгий час існувала версія, що М. Саблін дійсно вчинив самогубство. Тодішні правоохоронні органи теж не заперечували її. Проте історик В. Волковинський, проаналізувавши матеріали слідства (кількість пострілів, відстань, з якої вони були зроблені), прийшов до висновку, що свого товариша застрелила Г. Гельфман. Зокрема, він писав: «Лише нещодавно криміналісти повернулися до цієї справи і встановили, що постріли були зроблені з відстані не менше метра. До того ж, М. Саблін не міг тричі вистрілити в себе. Таким чином, цілком очевидно, що, згідно з попередньо розробленим планом, скромна київська швачка ліквідувала одного з активних терористів, який міг потрапити до рук поліції і стати зрадником. Гельфман було відомо, що філери стежили за М. Сабліним ще від 27 лютого. Така версія, як свідчать спогади учасниці замаху 1 березня Г. Якимової, є цілком вірогідною. Тим більше, що терористи залишили підкоп у будинку Г. Гельфман і М. Сабліна для можливого здійснення теракту безпосередньо проти Олександра III. Зрозуміло, що якби новий цар дізнався про це, слідство пішло б за іншим сценарієм, а страчених терористів було б більше» [21, 57–58; 4, 127]. Проте, на нашу думку, має право на існування ще й таке пояснення: М. Саблін міг попросити свою товаришку про боротьби, щоб вона убила його. Він міг боятися катувань, ганьби. Самогубства у середовищі революціонерів були звичним явищем, але якщо М. Саблін був віруючим, то цей вихід був для нього неможливим, отже, Г. Гельфман змушена була взяти на себе і цей тягар: здійснити «удар милосердя». Вона була заарештована і проходила по справі «первомартовцев». Як причетній до замаху на самодержця, їй загрожувала смертна кара. І цілком можливо, що 3 квітня 1881 р. було б страчено дві жінки, але доля готувала для цієї щирої і відданої душі ще одне випробування. Річ у тім, що молода жінка була вагітна. Про це вона повідомила прокурора, медичний огляд показав, що

це дійсно так. Із спогадів народовольців відомо, хто був батьком дитини Г. Гельфман. Це якраз той чернігівський слід, про який йшлося у заголовку. «Співмешканці» по конспіративних квартирах тут ні до чого, керівництво «Народної волі» ніколи б не доручило відповідальну справу закоханим. Проте особисте життя ніхто заборонити не міг.

О. Люботович-Джабарі у 1906 р. писала з приводу цього питання: «Так, гріх революціонерам заводити сім'ю; як воїни під градом куль, чоловіки і жінки – повинні стояти самотніми, але в молодості яюсь забуваєш, що життя революціонерів вимірюється днями і годинами, а не роками» [22, № 6, 131]. Обранцем Г. Гельфман став Микола Колодкевич (1850 – 23 липня 1884), який народився у родині управляючого маетком Лизогубів у Седневі. До речі, це двоюрідний брат Іллі Шрага. М. Колодкевич був агентом третього, найвищого ступеня, довіри «Народної волі». Він особисто брав участь у підготовці значної частини замахів, щоправда, про нього відомо значно менше, ніж про інших учасників терористичних актів. У вдачі М. Колодкевича був присутній набір рис, який швидко висунув його у першу шеренгу. Навіть зовнішність його відповідала поширеним уявленням людей XIX століття про революціонера. У 1880 р. в одному жандармському документі було дано такий словесний портрет: «років біля 30-ти, худорлявий, досить високого зросту, брונет, очі карі, ніс довгий, з великими чорними бакенбардами; під час перебування у м. Харкові бороду голив, погляд і зовнішність взагалі суворі, типові» [23, 146]. Характер, очевидно, відповідав зовнішності. А. Тирков писав у спогадах про М. Колодкевича як про людину великої моральної сили, відзначивши його мовчазність, похмурість, навіть суворість [23, 146]. З іншого боку, В. Фігнер згадувала свого товариша як про людину, за мужньою твердістю якої приховувалася доброта й делікатність; «двоаякість» його вдачі відбилася у дружніх прізвиськах, якими його нагородили у колі «своїх»: Угрюм-Бурчєєв. Змій-Горинич і Кіт-Мурлика [13,

326]. М. Колодкевич проходив по так званому процесу 20-х (лютий 1882 р.). Смертна кара йому та багатьом його товаришам була замінена довічним ув'язненням, але у найстрашнішій «секретній» російській тюрмі – Алексеевському равеліні – він прожив після суду близько півтори роки. Зрозуміло, що М. Колодкевич і Г. Гельфман не були одружені, вони жили у цивільному шлюбі. І час, проведений разом, мабуть, таки для них вимірювався годинами. Але такою вже була доля революціонерів.

У самодержавній Росії вагітну жінку страчувати не ризикнули: виконання вироку було відстрочено до народження дитини. У цей час Г. Гельфман всіляко схиляли до написання на ім'я нового імператора прохання про помилування. Вона, перебуваючи у тяжких фізичних і моральних умовах, все таки не хотіла підписувати складеного її адвокатом листа.

Трагічна історія Г. Гельфман викликала співчуття у європейської громадськості, особливу активність виявили французи. Анрі Рошфор зі сторінок «Intransigeant» закликав «усіх матерів, які люблять своїх дітей, і всіх дітей, які люблять своїх матерів», організувати мітинги протесту. Вони були проведені в Парижі (понад 4 тис. чоловік), в Марселі перед російським консульством, в Сент-Етьєні. На захист народо-вольців і Г. Гельфман виступив Віктор Гюго [14]. 825 італійських жінок звернулися до імператриці Марії Федорівни з проханням не допустити страти Г. Гельфман [16, 273].

За таких обставин самодержавство не насмілилося тягти породіллю на ешафот. Смертна кара була замінена довічним (безстроковим) ув'язненням. Молода мати сама померла у тюрмі за офіційною версією від ускладнень, спричинених важкими пологами, без належної медичної допомоги. Влада помстилася революціонерці витончено жорстоко. Новонароджену дитину відразу по народженні забрали у матері й відправили у «виховний дім» [20, 27]. Не залишилося інформації навіть про її стать. Хоча, могло б бути й так: якби

Г. Гельфман вижила, її разом з дитиною відправили би у Сибір. Зокрема, так поступили з Ганною Якимовою, чий чоловік, з яким вона перебувала у цивільному шлюбі, Мартин Ланганс проходив, як і М. Колодкевич, по справі 20-ти і помер теж у Алексєєвському рavelіні. Г. Якімова у серпні 1883 р. опинилася на каторзі на Карі, але у 1896 р. термін скоротили до 20 років, а з 1899 р. перевели на поселення [19, 410].

Підводячи підсумок, варто відзначити, що скромний, на перший погляд внесок Г. Гельфман, безумовно, був важливою складовою революційного руху 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. Без її зусиль, як і багатьох інших учасників так званого «другого плану», не можна було б успішно здійснити терористичний акт, оскільки це завжди справа багатьох людей [5, № 19, 3]. На тлі пануючих сьогодні цинізму, бездуховності, користолюбства не можуть не привернути уваги і моральні якості Г. Гельфман та її товаришів. Варто віддати цим постатям належне, відзначивши їхню цілісність, настирливість у досягненні мети, відданість ідеї та друзям по боротьбі, жертовність, рідкісну й неповторну безкорисливість.

1. Гейфман А. Революционный террор в России, 1894–1917 / Пер. с англ. Е. Дорман. – М., 1997.

2. Анисимов Е. В. История России от Рюрика до Путина. Люди. События. Даты. – СПб., 2008.

3. Стариков Н. От декабристов до моджахедов: Кто кормил наших революционеров? – СПб., 2008.

4. Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2006.

5. Волковинський В. Революційний тероризм у Російській імперії у XIX ст. і Україна // Історія України. – 2001. – № 19 (травень).

6. Катренко А. М. У пошуках шляхів справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопередільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001.

7. Світленко С. І. Народництво в Україні 60 –80-х років XIX

століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999.

8. Світленко С. І. Микола Колодкевич: доля людини і суспільного діяча // Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: збірник наук. праць. – Дніпропетровськ, 2007.

9. Н. И. Кибальчич и имп[ератор] Александр III // Былое. – 1917. – № 3 (сентябрь).

10. Степняк-Кравчинский С. Россия под властью царей // Степняк-Кравчинский С. Сочинения в двух томах. – М., 1987. – Т. 1.

11. Петрункевич І. На Чернігівщині: Уривки із спогадів громадського діяча / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 2009.

12. Морозов Н. А. Повести моей жизни: Мемуары. В 2-х т. – М., 1962. – Т. 2.

13. Фигнер В. Портреты народовольцев // Фигнер В. Полн. собр. соч. в семи т. – М., 1932. – Т. 5: Очерки, статьи, речи.

14. Геся Гельфман // http://www.hrono.ru/biograf/bio_g/gelfman_gm.html

15. Ливен Д. Российская империя и ее враги с XVI века до наших дней / Пер. с англ. А. Козлика, А. Платонова. – М., 2007.

16. Троицкий Н. А. Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика царизма. 1866–1882. – М., 1978.

17. Степняк-Кравчинский С. С. И. Бардина // Степняк-Кравчинский С. Сочинения в двух томах. – М., 1987. – Т. 2.

18. Старик. Движение семидесятых годов по Большому процессу (193-х) // Былое. – 1906. – № 11.

19. Революционеры 1870-х годов Воспоминания участников народнического движения в Петербурге / Сост. В. Н. Гинев. – Ленинград, 1986.

20. Богучарский В. 1 марта – 3 апреля 1881 года (Петербург 25 лет тому назад) // Былое. – 1906. – № 3.

21. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст.: Історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002.

22. Любатович-Джабари О. Далекое и недавнее // Былое. – 1906. – № 5. – С. 208–245; № 6. – С. 109–154.

23. Тырков А. В. К событию 1 марта 1881 года // Былое. – 1906. – № 5.

Єврейська громада Чернігова у XIX ст. та її основні заняття

Єврейська громада губернського центру Чернігова у XIX ст. була кількісно значною і відігравала помітну роль у соціально-економічному та культурному житті міста й губернії. Втім, ця проблема не знайшла відображення в історичній літературі. У даній статті зроблено спробу висвітлити її.

Зазначимо, що внаслідок Національно-визвольної революції середини XVII ст. єврейське населення зазнало великого лиха і фактично залишило територію Чернігово-Сіверщини і більше століття євреї не мешкали у Чернігові. Ситуація змінилася наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли вони активно почали переселялись сюди з Польщі та Правобережної України.

Відомий громадський діяч, на той час голова Чернігівської міської думи В. М. Хижняков у 1885 р. ознайомився зі станом її архіву і, наскільки це було можливим, привів його до ладу. Його, як випускника історико-філологічного факультету імператорського університету Св. Володимира, зацікавили архівні матеріали, серед яких було чимало цінних документів з історії міста. В.М.Хижняков зробив чимало витягів з цих джерел, маючи на меті скласти нарис історії Чернігова кінця XVIII – початку XIX ст. Наприкінці XIX ст. він довів до завершення розпочату справу. Його студія «Черниговская старина (1765–1810 гг.). По архивным бумагам городской думы» була опублікована в 1899 р. на сторінках «Киевской старины»¹, а потім з дозволу автора та редакції київського часопису побачила світ в «Земском сборнике Черниговской губернии»².

У другому нарисі цієї праці «Євреї в Чернигове» (С. 373–

375) за даними грошових книг, списками торгівців, орендарів та ін. автором простежено процес появи євреїв у місті, їх основні заняття та відношення до них місцевого населення та влади. Автор, посилаючись на донесення чернігівського полковника В. В. Измайлова князю І. Ф. Барятинському, зазначав, що у 1736 р. на всій території Чернігівського полку мешкало лише 49 євреїв (28 чоловіків та 21 жінка), які переселилися з Польщі. У самому Чернігові їх не було зовсім. Втім, вже у справах 1786 р. є прохання єврея Іцковича віддати йому в оренду млин на р. Білоус у с. Погорілках та шинок у с. Петрушині. У 1796 р. на торгах на віддачу в оренду винного продажу при поромній переправі брали участь два євреї, один з яких був чернігівським міщанином. Того ж таки року в Чернігові мешкав на міській землі, єврей, чернігівській міщанин, «резчик печатей».

У наступні роки кількість євреїв у місті стала збільшуватись. У 1803 р. вже четверо осіб єврейської національності подали в міську думу скаргу, що відкупщики винного продажу в Чернігові «не зголошуються відпускати євреям для продажу горілку і тим самим лишають їх засобів для існування». Вони прохали під будь-яким наглядом дозволити продавати їм горілку для шинкування за такою ж ціною, як і іншим. Дума не виправдала їх надій, відмовивши у проханні. Незважаючи на це, єврейське населення міста швидко зростало і в 1809 р. в Чернігові кількість євреїв була вже значною, вони склали кагал і в місті був єврейський цвинтар. Крім намірів шинкувати, євреї звернулися до іншого легкого способу наживи – скупки і перепродажу продуктів харчування. Того ж таки року міська дума, в зв'язку з тим, що євреї закупували і ввозили з міста пшеницю і тим самим призводили до її нестачі і дорожнечі, прохала поліцію наглядати, щоб перекупники могли купувати хліб тільки після зазначеного часу. Збільшення євреїв у місті викликало невдоволення місцевого населення, оскільки вони створювали конкуренцію та підіймали ціну міської землі під

забудову. Звісно, що у місті з'являлися й ремісники та інші категорії міського населення єврейського походження.

За декілька десятиріч єврейське населення міста швидко зросло. Згідно зі звітом, поданим міською поліцією 17 червня 1850 р., населення Чернігова становило 6394 особи. У його складі найбільшою була єврейська громада, яка складалася з 2741 особи обох статей, що становило 42,9 % від загальної кількості мешканців. Другою за кількістю була громада міщан – 2012 чоловік (майже 31,5 %). Разом з тим у Чернігові мешкало 174 потомствених та 264 «личных» дворян, 82 православних священика, 28 монахів, 107 відставних солдатів та 32 їх дружини, 168 купців та 138 їх дружин, 9 розкольників обох статей, 34 казенних селянина обох статей, 3 колоніста, 7 поміщицьких селян обох статей та 595 дворових людей обох статей³.

Того ж таки 1850 р. в Чернігові виготовляли продукцію цегельний та завод сальних свічок, функціонували 2 вільних аптеки, 2 «парикмахерные лавки», 3 торгові міські лазні (російська, єврейська та батальйону внутрішньої сторожі), забезпечували житлом та харчуванням подорожуючих 8 постійних дворів. Разом з тим, у місті було 6 трактирів, 2 винних погреби, 32 «питейных дома» та 2 «русские булочни». Звісно, що у переважній більшості цих закладів були задіяні й представники єврейського населення.

На той час у Чернігові виготовляли продукцію 7 цехів: кравецький, чоботарський, хлібний, столярний, різницький, ковальський і гончарний. У звіті також зазначалося: «Ремесленников считается 448 душ мужского и женского пола, из них вечно цеховых 156 душ. Наибольшее число ремесленников портных и сапожников, и менее прочих шмухляров, часовых мастеров и золотых дел мастеров, их всего только 7 человек». Разом з тим, «занятие жителей из нижнего класса (крестьян) состоит в хлебопашестве, которое здесь находится в удовлетворительном состоянии, а частью рыбной ловле на озерах,

городу принадлежащих и реке Десне. Евреи, кроме ремесленников, служат по найму, торгуют»⁴.

Скасування кріпосного права внаслідок Великої селянської реформи 1861 р., а також введення на постійне дислокування військового полку призвело до суттєвого зростання населення міста. За результатами одноденного перепису населення Чернігова, проведеного згідно з розпорядженням Чернігівського губернського статистичного комітету 15 грудня 1865 р., населення міста становило 16895 осіб, «на 6357 душ более, чем показано в академическом календаре на 1886 год»⁵. Серед мешканців Чернігова на час перепису було 9223 чоловіки та 7672 жінки.

Секретар губернського статистичного комітету О. М. Лазаревський ретельно розписав та подав кількісні та процентні показники мешканців за віком, станами, віросповіданням, сімейним станом, заняттями, писемністю, місцем народження, числа дворів та будинків, домашніх тварин тощо. Детально розписані й «разряды мастеров» Чернігова.

На жаль, щодо єврейської громади ми маємо тільки інформацію, що в місті на той час вона становила 31,19 % від загального складу населення. За віросповіданням у Чернігові було 5207 євреїв, а також 4 особи єврейського «духовенства и церковников», 47 «еврейских духовных наставников» чоловічої статі⁶. Серед мешканців міста 5349 осіб (31,66%) вміло читати й писати, а ще 431 особа (2,55%) – тільки читати. Неписемним було 11115 (65,78%) жителів Чернігова⁷.

Згідно з розпорядженням імператора від 22 серпня 1881 р. була створена Чернігівська комісія з єврейського питання. Вона «открыла свои действия 21-го сентября» того ж таки року у складі виконуючого обов'язки чернігівського губернатора князя С. В. Шаховського, губернського предводителя дворянства М. І. Неплюєва, голови Чернігівської губернської земської управи П. І. Богинського, міського голови В. М. Хижнякова, начальника 5-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта

В. О. Полторацького та інших губернських високопосадовців. Комісія відзначала, що «по мере увеличения еврейского населения в городах, местная торговля мало-по-малу переходит в руки евреев. Этот вывод общих наблюдений. Но, чтобы торговля евреев в городах, при существовании конкуренции, могла быть выгодною для потребителей – сказать нельзя. Еврей, вследствие особенности его коммерческих приемов, заключающихся в быстроте оборота его торгового капитала, может продавать товар сравнительно дешевле, чем русский торговец. Правда в этой дешевизне отчасти играют роль мера и весы, но по общему голосу, исключительно служащие интересам торговца-еврея»⁸. У розділі «Деятельность евреев в городах»⁹ «Трудов» комісії також зазначалося, що торгівці займалися оптовою перекупкою продуктів харчування та їх перепродажем. Також представники єврейської громади підряджалися на будівництво та ремонт будинків, шосейні роботи, займалися постачанням провіанту і фуражу військам. Найбільш улюбленою їх справою було лихварство.

У 1881 р. близько 15% єврейського населення Чернігова займалося ремеслом. Згідно з даними комісії в місті було 498 різного роду майстрів й 341 підмайстер, всього 839 євреїв-ремісників. Разом з тим, міська поліція подала інформацію про наявність 431 майстра та 274 підмайстра, всього 705 ремісників єврейського походження, зайнятих ремеслом. Тоді як число майстрів-християн становило 178, а підмайстрів 335, всього 513 чоловік. Як бачимо, загальна кількість ремісників-євреїв була майже на 40% вищою, ніж ремісників-християн. Разом з тим єврейські майстерні були дрібними, оскільки мали меншу кількість підмайстрів¹⁰.

Комісія відзначала, що «целые роды ремесел находятся в руках евреев и, в том числе, довольно крупные виды (шапочники, золотых дел мастера, переплетчики, часовые мастера, трубочисты, медники, стекольщики) и что в наиболее крупных видах ремесел евреи или значительно преобладают

(портные, сапожники, столяры, мясники) или приблизительно равносильны с христианами (маляры, кузнецы, слесаря) и только ремесла: плотничное, печное и пекарное находится еще исключительно в руках христиан»¹¹. Значна кількість єврейського населення надавала посередницькі послуги, займаючись факторством, отримуючи за це відповідні комісійні. Чимало євреїв також займалося приватною адвокатською практикою¹².

За проведенням 11 травня 1882 р. у Чернігові переписом у місті мешкало 19764 чоловік, у тому числі 9945 чоловіків та 9819 жінок¹³. Місцева преса опублікувала «Ведомости» розподілу населення за родом занять, станами та віросповіданням. Виокремити кількісно з двох перших таблиць єврейське населення не має можливості¹⁴. Подано лише інформацію про наявність двох представників єврейського духівництва. За віросповіданням у місті було найбільше православних 11728 чоловік (59,3 %). Єврейська релігійна громада становила 6425 чоловік (32,5%), серед них було 3049 чоловіків та 3376 жінок¹⁵.

Дані Першого перепису населення Російської імперії, проведеного 28 січня 1897 р., зафіксували у Чернігові 27716 мешканців, 8805 (31,8%) з яких становили єврейську громаду. Серед них було 4276 чоловіків та 4529 жінок. 4255 представників єврейської громади (48,3%) були писемними, у тому числі 2649 чоловіків (61,9%) та 1606 жінок (35,5%). Загальний відсоток писемних мешканців Чернігова становив на тоді 53,2%¹⁶. Як бачимо, єврейське населення приділяло значну увагу навчання своїх дітей.

З таблиці XXV «Распределение населения по вероисповеданиям и десятилетним группам»¹⁷ видно, що майже половину єврейської громади міста становили люди у віці від 1 до 19 років – 4339 осіб (49,3%). Вікова група від 20 до 59 років становила 3718 чоловік (42,2 %). Інші вікові категорії були кількісно незначними. У Чернігові мешкали й довгожителі –

чоловік і жінка у віці понад 90 років та одна жінка у віці понад 100 років. Майже в усіх вікових групах переважали жінки.

У таблиці XXII «Распределение населения по группам занятий и по народностям на основании родного языка»¹⁸ подано розподіл населення за декількома десятками груп занять. Безпосередньо у виробництві, обслуговуванні, торгівлі та інших сферах діяльності було зайнято 3236 (2376 чол. та 860 жін.) представників єврейської громади Чернігова або 36,8% від загалу. Решту становили члени їх сімей.

Представники єврейського населення міста були зовсім не задіяні на «службе при благотворительных учреждениях», не займалися «пчеловодством и шелководством», «животноводством», «лесоводством и лесными промыслами», будівельними роботами, «извозным промыслом», «добычей руд» займався лише 1 чоловік, а землеробством – 6 осіб.

Найбільше представники чернігівської єврейської громади були задіяні у ремісничому та промисловому виробництві. Так, 585 (369 чол. та 216 жін.) осіб (18,1%) виготовляли предмети культу, розкошу, ювелірні вироби, займалися живописом тощо. 130 чоловіків (4%) виготовляли одяг, 125 (3,9%) обробляли метали, 88 осіб (2,7%) (53 чол. та 35 жін.) обробляли рослинні та тваринні харчові продукти, 87 (2,7%) займалися обробкою дерева, 62 особи (1,9%) були зайняті у поліграфічному виробництві та 91 чоловік (2,8%) працював на залізниці. Представники громади також займалися обробкою волокнистих речовин, продуктів тваринництва, мінеральних речовин, винокурінням, пивоварінням тощо.

Загалом у ремісничому та промисловому виробництві, транспорті і зв'язку було задіяно 1311 (1026 чол. та 285 жін.) осіб – 40,5% працюючих представників єврейської громади Чернігова.

Другою за значенням для єврейської громади галуззю була торгівля. Єврейське населення було задіяно в усіх галузях торгівлі. Найбільше його представників займалося торгівлею

зерновими продуктами – 302 особи (9,3%), у тому числі 216 чоловіків та 86 жінок. Торгівлю металевими виробами, зброєю та машинами здійснювала 141 особа (4,4%). Торговим посередництвом займалося 52 особи (1,6%). Загалом торгівлею займалося 864 особи (26,7%), у тому числі 681 чоловіків та 183 жінок єврейської громади.

Разом із тим, 296 осіб (9,1%), у тому числі 250 жінок, працювали прислугою та наймалися на поденну роботу, 119 чоловіків громади (5%) перебували на службі у війську, 92 особи (2,8%) займалися навчальною та виховною діяльністю, 18 (0,5%) – лікарняною та санітарною діяльністю.

Як бачимо, єврейське населення Чернігова наприкінці XIX ст. переважно було зайнято ремісничим та промисловим виробництвом, торгувало, працювало прислугою, займалося розумовою працею, мінімально було представлено у сільськогосподарському виробництві.

На початку XX ст. Чернігів залишався тихим, провінційним містом, яке мало значну єврейську громаду. Сучасник, зокрема, зазначав: «Мало, слишком мало движения и жизни заметно на улицах, и лишь в субботу, по окончании шабаша, тротуары двух лучших улиц – Шоссейной и Богоявленской – сплошь занимаются гуляющими сынами и дочерьми Израиля. Торговля города почти всецело сосредотачивается в руках евреев, почему в субботу, до вечера, магазины и лавки, за небольшим исключением, бывают закрыты»¹⁹.

Таким чином, єврейська громада Чернігова сформувалася протягом кінця XVIII–XIX ст. Кількісно вона досягла на 1897 р. 8805 осіб і становила 31,8% від загалу населення Чернігова. Єврейська громада була представлена майже в усіх галузях господарства, але основними заняттями її представників були ремесла, промисловість, торгівля, сфера обслуговування та розмова праця.

1. Киевская старина. – 1899. – № 6. – С. 367–407.
2. Земский сборник Черниговской губернии. – 1900. – № 11. – С. 76–117.
3. Народонаселение // Черниговские губернские ведомости. – 1852. – № 10. – Часть неофициальная. – С. 85.
4. Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 24. – Часть неофициальная. – С. 217.
5. Лазаревский А. Результаты однодневной переписи жителей г. Чернигова / Ал. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 33, 14 августа. – Прибавление. – С. 256.
6. Статистическая ведомость о народонаселении г. Чернигова, по однодневному исчислению, произведенному 15 декабря 1865 года // Черниговские губернские ведомости. – 1866. – № 33, 14 августа. – Прибавление. – С. 257–258.
7. Там само. – С. 256–257.
8. Труды Черниговской комиссии по еврейскому вопросу. – Чернигов, 1881. – С. 69.
9. Там само. – С. 69–79.
10. Там само. – С. 76.
11. Там само. – С. 77.
12. Там само. – С. 77–79.
13. Ведомость о числе жителей города Чернигова с распределением по занятиям. Мая 11 дня 1882 года // Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 20, 16 мая. – Часть неофициальная. – С. 498.
14. Ведомость о числе лиц по сословиям, живущих в городе Чернигове. Мая 11 дня 1882 года // Там само. – С. 498.
15. Ведомость о числе жителей по вероисповеданиям города Чернигова. Мая 11 дня 1882 года // Там само. – С. 498.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Черниговская губерния. – СПб., 1905. – Т. 48. – С. 123.
17. Там само. – С. 332–333.
18. Там само. – С. 223–223.
19. Фирсов А. И. Город Чернигов и его святыни / А. И. Фирсов // Исторический вестник. – 1903. – № 11, ноябрь. – С. 631–632.

Представники єврейської громади у складі Чернігівської міської думи початку ХХ ст.

Історія започаткування міського самоврядування у Чернігові сягає своїм корінням часів панування Речі Посполитої на теренах Сіверщини. 27 березня 1623 р. король Сигізмунд III Ваза надав магдебурзький привілей, на підставі якого місто здобуло статус самоврядної одиниці з правом відстоювати свої інтереси у межах чинного законодавства¹. Упродовж сторіч неодноразово відбувалося переформатування правової бази для врядування місцевої громади. За доби Гетьманщини Чернігів був центром козацької сотні, згодом – полку, тому паралельно з магістратом функціонували інституції старшинської адміністрації. Після Андрусівського перемир'я місто стало складовою Московії, опісля – Російської імперії, потрапивши, таким чином, в орбіту загальнодержавного реформування місцевого управління. Традиції магдебургії поступово нівелювалися, зрештою, відійшли у небуття з упровадженням 21 квітня 1785 р. Жалуваної грамоти містам². Суттєво змінилося законодавче поле для функціонування самоврядних структур у ХІХ ст. в результаті оприлюднення Міських положень 1870 і 1892 рр.³. Останнє лишалося діючим аж до руйнації монархії, хоча протягом початку ХХ ст. зазнавало змін і доповнень.

Окремі сторінки процесу формування та діяльності чернігівського самоврядування імперського періоду вже викликали інтерес дослідників. Ґрунтовні студії написані Ю. Нікітіним, Т. Демченко, О. Тарасенком та іншими⁴. Попри це, недостатньо вивченою є тема участі у роботі міського громадського управління Чернігова представників єврейського

населення. Відтак мета нашої розвідки полягатиме у тому, аби з'ясувати, яким чином на початку ХХ ст. євреї залучалися до Чернігівської думи та чи задовольняла квота їхнього представництва етнічну громаду.

Перш ніж реалізовувати визначену мету, вважаємо за доцільне сказати декілька слів про структуру й обсяг обов'язків міського громадського управління. Представлене воно було двома інституціями: думою, що наділялася розпорядчими функціями, та управою – виконавчим органом. Строк їхніх повноважень обмежувався чотирма роками. Дума формувалася з гласних, делегованих представниками місцевої громади, котрі користувалися активним виборчим правом. Чисельність думців (гласних) варіювалася залежно від числа виборців, але не перевищувала 60 осіб. До складу думи також входили з правом голосу голова повітової земської управи й депутат від духовного відомства. Права і обов'язки розпорядчої інституції чітко прописувалися у законодавстві й прискіпливо контролювалися губернською адміністрацією та Міністерством внутрішніх справ. «Дума, – читаємо у Міському положенні 1892 р., – «ведает делами о местных пользах и нуждах...; круг действий... ограничивается пределами городского поселения и отведенных ему земель»⁵. Себто, опікувалася вона різноманітними сферами життєдіяльності міста від господарсько-побутових до соціальних аспектів, у тому числі визначала джерела доходів до місцевого бюджету та його використання.

Думські постанови втілювала у життя управа. До її складу входили 4 особи зі статусом державних службовців. Цілком очевидно, що стільки людей були неспроможні патрунувати усе місцеве господарство, тому для вирішення конкретних завдань створювалися виконавчі комісії. Через кожні два роки гласні перебалотували половину посадовців управи, за рахунок чого уможлилювався підбір тих, хто здатний

самовіддано й ефективно працювати. Дума та управа, прикметно, очолювалися міським головою. У єдиних руках сконцентровувалися й повноваження секретаря розпорядчої і виконавчої гілок самоврядування.

Згідно з чинною виборчою системою право голосу надавалося російським підданам, які досягли 25-річного віку, не менше року володіли нерухомим майном, оподаткованим на користь місцевого бюджету чи торгово-промисловими підприємствами, функціонуючими на підставі свідоцтв першої або другої гільдій, та благодійним, вченим і навчальним закладам⁶. «Євреї, – вказувалося у Положенні 1892 р., – не допускаються к участию в городских избирательных съездах и собраниях домохозяев..., а также к занятию должностей по городскому общественному управлению и к заведыванию отдельными отраслями городского хозяйства и управления... В городских поселениях губерний, в коих евреям дозволяется постоянное жительство..., кроме города Киева, евреи допускаются к исполнению обязанностей городских гласных или уполномоченных на следующих основаниях... По каждому городскому поселению местною управою или городским старостою ведется особый список евреев, которые на основании Городового Положения... могли бы быть избираемы в городские гласные или уполномоченные. Из внесенных в список лиц избираются местным по земским и городским, либо по городским делам, Присутствием... городские гласные или уполномоченные в числе, определяемом Министром Внутренних Дел, не свыше, однако, одной десятой части общего состава думы или собрания»⁷.

Чинність даної статті апріорі відсторонювала майже половину жителів Чернігова від участі у роботі громадського управління. На жаль, ми не володіємо цифровою інформацією, щоби продемонструвати динаміку єврейської громади наприкінці XIX – початку XX ст. Можемо лише

скористатися дослідженнями А. Морозової та Д. Чорного, які обрахували відсоток єврейського населення до загалу жителів. Зокрема, 1884 р. цей показник становив 43,77%⁸, на час проведення Першого Всеросійського перепису 1897 р. євреї посідали друге місце в етнічній мозаїці губерньського центра. Тоді проживали 10,1 тис. українців, 8,8 тис. євреїв, 8 тис. росіян або у відносних даних – 36,4 %, 31,7 %, 28,8 % мешканців⁹. 1910 р. відсоток єврейського населення серед усіх чернігівців сягав 43,98 %¹⁰. Незважаючи на таку чисельність єврейської громади, вона обмежувалася не лише у праві голосу й пропорційному представництві у міській думі. Задля підтвердження цього послугуємося матеріалами про вибори 1905, 1909 та 1913 рр. 1905 р. голосувати могли 160 євреїв Чернігова, з яких 139 – власники нерухомості, 21 чол. потрапили до списку виборців на підставі промислових патентів¹¹. Загальна чисельність думи склала 44 особи, з них – 4 євреї або 9,1 % від усіх думців¹². На виборах 1909 р. голосували 150 євреїв: 135 чол. володіли нерухомим майном і 15 – закладами стаціонарної торгівлі¹³. До Чернігівської думи делегували 37 гласних, у тому числі трьох євреїв (8,1% від загалу)¹⁴. У виборчій кампанії 1913 р. могли взяти участь вже 274 євреї Чернігова: 263 особи – власники нерухомості, 11 чол. – володіли торговими закладами, що підтверджувалося купівлею промислових патентів¹⁵. Якщо виокремити відносну частку євреїв серед гласних, то вона складе 5 % (троє євреїв серед 60 думців)¹⁶.

Євреї, залучені до роботи громадського управління, почали відверто наполягати на внесенні змін до діючого Міського положення. У червні 1905 р. навіть стався прецедент. Почесний громадянин Чернігова, відомий провізор, Ісаак-Максим Климентійович Маркельс, якого рішенням Губерньського по земських і міських справах присутствія призначили гласним, відмовився від того. Він подав відповідну заяву, у якій аргу-

ментовано мотивував свій вчинок. На його думку, квінтесенцією ідеї міського самоврядування був принцип виборності. Лише місцева громада могла делегувати тих осіб, котрі є найдостойнішими, аби дбати про її потреби. Одначе, «... к евреям, – зауважив І. Маркельс, – в данном случае применяется мера исключения. Еврей-гласные не выбираются, а назначаются. Такая мера стоит в коренном и резком противоречии с самым смыслом и сущностью идеи городского самоуправления. Она... может вести только ко вреду и в ущерб населению, так как лишает последнее свободы выборов. Гласные-евреи, не обладая доверием населения, не будучи уверены в том, что желательны ему, лишены, на мой взгляд, нравственного права занимать эту должность, ибо они являются как бы навязанными тому учреждению, членами которого состоят». З огляду на вищевказане, заявник підсумував: «... мера исключения, применяемая по отношению к евреям, противоречит интересам города, интересам еврейской части населения, не соответствует достоинству учреждения выборного, каким является дума, и в тоже время является не вполне справедливой по отношению к евреям, которые, благодаря этому, вычёркиваются из числа лиц, имеющих право защищать интересы города, я, к моему глубокому сожалению, считаю себя не в праве принять на себя звание гласного Черниговской думы, не смотря на моё душевное желание служить интересам города»¹⁷. Приклад І. Маркельса наслідували ще троє євреїв-думців – Веніамін Зорохович, Гірша Урін і Шлема Шлепянов, продемонструвавши відмову від громадських обов'язків¹⁸.

Вчинок цих осіб не справив на гласних ефекту несподіванки. До такого висновку підводять нас задокументовані виступи думця Миколи Пухтинського і міського голови Аркадія Верзилова. Зокрема, М. Пухтинський вважав, що «... будущее общество устроится на правильных началах; назначе-

ние гласных евреев противоречит этим началам; наша дума должна последовать примеру других и представить куда следует, чтобы представители населения избирались путем всеобщего голосования, а не путем классового или по указанию бюрократии». А. Верзилов, зі свого боку, наголосив: «... дума признала действующий порядок избрания гласных не нормальным и ходатайствовала об избрании гласных от всего населения без различия национальностей. Ходатайство своевременно было представлено в Комитет министров»¹⁹. Уповні очевидно – питання про механізм залучення євреїв до роботи міського самоврядування актуалізувалося на думських засіданнях. Якщо змогли підготувати клопотання про внесення змін до чинної виборчої системи, то, безумовно, більшість гласних солідаризувалися з думкою представників єврейської громади.

7 лютого 1907 р. міністр внутрішніх справ П. Столипін подав на розгляд Ради міністрів «Главные начала преобразования земских и городских общественных управлений»²⁰. Принципово, що в них врахували стрижневі пропозиції діячів муніципального управління, які наполягали, насамперед, на розширенні представництва місцевої громади, формату повноважень інституцій самоврядування та джерел доходів до бюджетів. Рада міністрів констатувала, що «реформа земского и городского самоуправления является задачей чрезвычайно обширной и сложной», через те проект, озвучений П. Столипіним, передали на обговорення новосформованого Особливого зібрання під головуванням начальника Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ С. Гербеля²¹. У грудні 1907 р. проект муніципальної реформи знову надіслали до Ради міністрів, члени якої після тривалих дебатів і внесених пропозицій зобов'язали П. Столипіна підготувати Положення про земські та міські установи. 1912 р. урядовий проект Міського

положення врешті потрапив до Державної думи, однак, до революції 1917 р. він виявився не вартим уваги депутатів²².

Довготривалий процес вироблення нового Міського положення завершили в часи Тимчасового уряду. Згідно з його розпорядженням до роботи залучилися Союз міст, Головне управління у справах місцевого господарства та Московський комітет громадських організацій²³. Підготовлений ними закон базувався на загальному виборчому праві без будь-яких на те обмежень, передусім цензу осілості. Постанова Тимчасового уряду «О производстве выборов гласных городских дум и об участковых городских управлениях» набула сили 15 квітня 1917 р. Не акцентуючи на деталях, зауважимо, що за ст. 3 право голосу здобули усі жителі міста, котрі досягли 20-річного віку, без огляду на стать, національність, матеріальне становище і термін проживання у населеному пункті²⁴. Таким чином, нова виборча система, як слушно зауважила Л. Писаркова, кардинально відрізнялася від Положення 1892 р. «... Россия, – переконана дослідниця, – совершила резкий скачок и не только догнала, но во многом даже опередила многие развитые страны Западной Европы. К тому времени всеобщее избирательное право было введено только в Англии, Франции, Швейцарии, Бельгии, Норвегии, Испании, Португалии, Болгарии, США и Австрии»²⁵.

Викладені матеріали засвідчили, що численна єврейська громада Чернігова початку ХХ ст. позбавлялася права делегування своїх представників до міської думи. Відповідно до законодавства євреї-гласні вибиралися членами Губернського по земських і міських справах присутствія, їхня квота обмежувалася трьома-чотирма особами. За результатами виборчих кампаній 1905, 1909, 1913 рр. чітко проглядається тенденція скорочення відносної частки євреїв серед загалу думців (з 9,1 до 5 %). Зважаючи на очевидне нехтування інтересів етнічної спільноти, євреї-гласні демонстративно відмовлялися від ви-

конання громадських обов'язків й наполягали на внесенні змін до виборчої системи. Утім, лише після руйнації монархії, за часів Тимчасового уряду, запровадили загальне виборче право без огляду на станову приналежність, національність, матеріальне становище і ценз осілості.

1. Доманова Г. Королівські привілеї, царські грамоти та гетьманські універсали Чернігівського магістрату / Г. Доманова // Місцеве самоврядування та статутне право в Україні. – Чернігів, 2003. – С. 53.

2. Дворянская империя XVIII века. Основные законодательные акты. Сборник документов. – М., 1960. – С. 170.

3. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8–9. – С. 2.

4. Нікітін Ю. Взаємовідносини міських суспільних управлінь і місцевої адміністрації на прикладі Чернігівської губернії у 70-х рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Пам'ять століть. – 2007. – № 1. – С. 79–86.; Він же. Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність у Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С. 57–62.; Він же. Основні витратні статті міських бюджетів на прикладі міст Чернігівської губернії у 70-х рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Пам'ять століть. – 2006. – № 3–4. – С. 176–183 та інші; Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27–35.; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11–19.

5. Земский сборник Черниговской губернии. – 1892. – № 8-9. – С. 7, 9.

6. Там же. – С. 16.

7. Там же. – С. 6.

8. Морозова А. Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А. Морозова. – К., 2009. – С. 246.

9. Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – С. 79.
10. Морозова А. Названа праця. – С. 247.
11. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 145, оп. 1, од. зб. 784, арк. 6.
12. Там само, од. зб. 782, арк. 4 зв.
13. Там само, од. зб. 784, арк. 6.
14. Там само, од. зб. 782, арк. 4 зв.
15. Там само, од. зб. 784, арк. 6.
16. Там само, од. зб. 782, арк. 4 зв.
17. Там само, оп. 3, од. зб. 1558, арк. 89 зв.
18. Там само, арк. 137 зв.
19. Там само, арк. 90.
20. Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2012. – С. 234.
21. Там же. – С. 235.
22. Там же. – С. 237.
23. Там же. – С. 238.
24. Там же. – С. 239.
25. Там же. – С. 240.

Історія євреїв Корюківки

Історія євреїв є невід'ємною частиною історії Корюківки. Назву цього поселення найперше «прописав» переселенець з Правобережної України козак Омелян Карука. Він у 1657 р., шукаючи вільної від панства землі для поселення свого великого роду, облюбував захищену лісами місцевість на березі річки Бреч.

Територія району входила у смугу осілості проживання євреїв. Тільки в кінці XIX ст., коли їм було дозволено проживати в селах, чисельність цього народу почала збільшуватись. Також, поштовхом слугував і розквіт підприємництва. Найбільше вони були зайняті у торгівлі, ремеслі, сфері обслуговування. Багато євреїв працювали робітниками на цукровому заводі. Серед когорти відомих євреїв є славетні імена як корюківчан, так і тих, чия діяльність нерозривно пов'язана з Корюківкою.

Подібно до будь-якого іншого людського колективу, єврейська община Корюківки була соціально неоднорідною масою, але щодо зовнішнього світу завжди виступала єдиним фронтом.

Ізольованість поселення в Корюківці (здебільшого знаходилась вона по теперішній вулиці Радянській, хоча жили євреї на різних вулицях), що становила більше 22 родин – Аптермани, Хайкіни, Булавіни, Тумаркіни, Грачови, Мерхелі, Очковські, Радічі тощо, створювала атмосферу (більш ілюзорної, ніж дійсної) спільності долі і взаємозалежності кожного з членів общини.

У 1887 р. цукровий завод у с. Корюківці викупив Лазар Ізраїлович Бродський. В історію він увійшов як уславлений київський мільонер і філантроп. В основному відомий як цу-

крозаводчик, хоча займався й іншим виробництвом. Очоловав величезний цукровий синдикат, який контролював мало не чверть усього виробництва цукру Російської імперії. Його характеризували як енергійного і розумного підприємця. На своїх підприємствах застосовував новітнє обладнання і технології, слідкував за винахідництвом. Намагався створювати гарні побутові умови: робітникам надавалося зручне житло, до їх послуг були лікарні при заводах, дешевші прод-маги і чайні, безкоштовні читальні, дитячі садки при закладах¹. У Корюківці у 1896 р. на його кошти побудовано земську школу, а у 1902–1904 рр. – лікарню та будинки для робітників. Свято-Вознесенський храм у Корюківці теж споруджено на кошти відомого мецената-цукрозаводчика. У Корюківському історичному музеї у першому експозиційному залі розміщений стенд про розвиток підприємництва у районі загалом та за часів Л.І. Бродського зокрема.

Ще один відомий діяч за походженням з нашого краю є Зіновій Віленський – народний художник РРФСР, член-кореспондент Академії мистецтв СРСР, лауреат Державної премії СРСР, скульптор. Народився 15 жовтня 1899 р. у багатодітній родині бондаря. У 1914 р. вступив до Київського художнього училища. З 1922 р. навчається у Москві у Вищих художньо-технічних майстернях на скульптурному факультеті, Вищому художньо-технічному інституті. Брав участь у більше ніж у 55 виставках, з них три персональні. Створив сотні скульптурних творів².

В період створення колективних господарств одним із зачинателів колгоспного руху на Корюківщині і зокрема першим головою радгоспу «Червоний плугатар» був Мойша (Яків) Хайкін.

До війни будується синагога, будівля якої уціліла після Корюківської трагедії і є на сьогодні (у радянський час там розміщувалася бібліотека, у період окупації там розміщувався маслозавод. Зараз цей будинок займає інша організація).

Період німецько-фашистської окупації (05.09.1941 – 19.09.1943) став для корюківчан суворим випробуванням. Німецькі кати періодично розстрілювали партійних активістів, комсомольців, колгоспників, представників інтелігенції селища, підозрюваних у зв'язках з партизанами, підпільників, сім'ї партизанів та самих партизанів, євреїв, циган...

Загалом у селищі Корюківка до війни (за переписом населення у 1939 році) проживало 475 євреїв³. З її початком на окупованій території залишилося чимало євреїв. Одні не вірили у розповіді про звірства фашистів, тому питання евакуації деякими єврейськими сім'ями навіть не розглядалося. Були і інші причини: багатодітність родин, старість, немічність. І коли німці ввійшли в Корюківку, майже відразу почали вбивати чоловіків-євреїв, а згодом і жінок та дітей поодиноці й сім'ями у різних місцях селища, потім ще вивозили на страту у напрямку міст Чернігова і Щорса. У Акті Чернігівської обласної комісії з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників у Корюківці від 17 грудня 1943 р. № 5 читаємо: «...В районном центре Корюковка в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками 7 сентября 1941 года по 20 сентября 1943 года производилось систематическое уничтожение путем массовых расстрелов и сжигания советских граждан, а именно в декабре 1941 года расстреляно 7 человек партизанских разведчиков. В январе немецко-фашистскими извергами уничтожено все еврейское население Корюковки в количестве до 300 человек... Расстрелы производились в Корюковском «Гаю» и на территории колхоза «13-річчя Жовтня» и в свинарнике»⁴.

У період окупації вдалося врятуватися тільки п'ятьом жителям-євреям. На жаль, у нас мало хто знає про Праведників народів Світу. Вони не воювали зі зброєю в руках, не були зв'язківцями партизанських загонів і не вели підпільної роботи, але їх імена навіки вкарбовані в історію єврейського

народу і нашого краю. Це жителі Корюківського району Михайло Юрченко і його дружина, Ганна Ананенко, її дочка Феодосія Товстоног, Кирило та Дарія Опанасенки, які ціною свого життя переховували євреїв, допомагали їм вижити⁵.

Корюківщина у 1941–1943 рр. стала центром радянського партизанського руху на Чернігівщині. Звідси почали свій шлях Чернігівський партизанський загін, партизанське з'єднання О. Федорова, тут постійно діяло партійне та комсомольське підпілля.

На героїчних сторінках підпільного та партизанського руху опору німецько-фашистських загарбникам вписані й імена євреїв: розвідників, кулеметників, учасників диверсійних груп. Це Арон та Євдокія Тумаркіни, Матвій Кричевський, Софія Якубович, Віра Остиненко, Григорій Биховський, Борис Гискін, Авраам Охман, Яків Павловський, Голдін та інші⁶.

Звернемо увагу на один спогад О.Ф. Федорова щодо спасіння у Корюківській лікарні Якова Зуссермана, з яким командир Чернігівського обласного партизанського з'єднання познайомився восени 1941 р.

Так склалися обставини, що Яків опинився у Корюківці. В містечку він натрапив на німців. У лікарні його сховали знайома Л.М. Назарової (мама Д.С. Корнієвської) та Гаврило Максимович Безродний, головний лікар. Уночі німці вирішили перевірити лікарню, з метою майбутнього облаштування її під госпіталь. Знаходячись в одній із палат, Зуссерман чув, як вони опитували хворих: «Звідки? Національність?». Втікати було неможливо. Він розжував лист, який був при ньому від Я. Батюка, та проковтнув... Його на носилках, накривши простирадлом, винесли у мертвецьку. Фашистам сказали, що один з хворих помер від тифу. Отак він там пролежав більше години. З тієї пори протягом дев'яти днів, як тільки німці наближалися до лікарні, Яків мчав до моргу і вкладався серед мерців. На дев'ятий день він дізнався про розстріл 300 євреїв

і Марії Чухно (партизанки)... Згодом потрапив до партизанського загону і повернувся у рідні Ніжинські краї⁷.

Та найтрагічнішою подією в історії Корюківки безперечно стала березнева трагедія 1943-го р., коли одномоментно були знищені мешканці разом з населеним пунктом. У результаті здійснення кривавої акції німцями було знищено близько 7 тис. корюківчан. Довгий час краєзнавці, історики вважали, що євреїв серед загиблого населення не було. Адже майже всі загинули до 1943р. Співробітниками Корюківського історичного музею вже довгий час збираються свідчення очевидців тих трагічних подій. Саме завдяки їм вдалося встановити прізвища євреїв, які загинули 1-2 березня 1943 р. Тим паче, що у фондах музею наявні списки загиблих, які були зібрані активістами впродовж 1970–90 рр. Але безперечним доказом стали висновки пошуковців, які у жовтні-листопаді 2012 р. проводили ексгумаційні роботи на території міста Корюківки. Серед 230 рештків жертв Корюківської трагедії виявлено останки 8 євреїв, три з яких належать жінкам і до цього часу не встановлені їх особи. За іншими свідченнями очевидців окупаційного періоду, масові розстріли євреїв (сім'я Гольдшмідтів) були здійснені в ур. «Гай» (Воронячий ліс). При ексгумації останків в урочищі було виявлено рештки 30 осіб, але через незадовільний стан кісток, відсутність особистих речей (в цьому місці, як правило, вбивали людей роздягненими; перед вбивством грабували) встановити стать, вік, приналежність до єврейської нації не є можливим⁸. Додамо, що усі останки жертв Корюківської трагедії 1–2, 9 березня 1943 р. були урочисто перепоховані 1 березня 2013 р. на території майбутнього Меморіального комплексу пам'яті жителів населених пунктів України, знищених фашистськими окупантами.

Таким чином за майже 70 років після знищення Корюківки, свідкам трагедії, органам влади, рідним, близьким та знайомим загиблих, історикам і краєзнавцям, фахівцям Корюківського

історичного музею вдалося встановити поіменно тільки 1893 жертви, що оприлюднені в Мартирологу у 2013 р. На жаль, це тільки 28% всіх вбитих під час каральної акції, загальне число яких за даними Акту комісії від 17 грудня 1943 р. складало 6700 осіб. Навіть побіжний і приблизний аналіз цього скорботного списку показує, що нацистський окупаційний режим в боротьбі з партизанами знищив 704 дітей і підлітків (віком від немовлят до 16 років включно без огляду на стать), за іншим підрахунком – 1097 осіб жіночої статі (від немовлят до похилого віку), які на час війн та лихоліть є найбільш незахищеними серед цивільного населення. Серед загиблих за національною ознакою найбільше українців – 1715 осіб, росіян – 94 особи, поляків – 4 особи і по одній особі – угорець, чех, білорус.

Тотальне знищення всього населення Корюківки виявило наочний факт, який дає відповідну характеристику загиблим мешканцям як громаді. Аналіз списку встановлених жертв показав, що серед 1893 вбитих карателями 1–2 березня 1943 р. у місті було 54 євреї.

Отже, вони вижили після спеціального розшуку та суцільного винищення нацистами впродовж 1941–1942 рр. окупації, що стало можливим тільки завдяки людяному, гуманному ставленню до них Корюківської селищної громади⁹.

Загалом встановлено 218 прізвищ євреїв, які загинули у період окупації 1941–1943 років у Корюківці. З них 124 жінки (від немовлят до літнього віку), 68 дітей (від немовлят до 12 років) та 9 осіб, вік яких не встановлено. Таким чином, гітлерівський окупаційний режим мав на меті викоренити єврейський народ до останньої людини не тільки у великих містах, а й малих містечках, селищах, навіть хуторах.

Після здобуття Україною незалежності вперше за півстоліття з'явилася реальна можливість побачити і почути, а головне – усвідомити, що і в Корюківці, і в Україні є велика спільнота – євреї. Саме вони, як і всі народи, зазнали

поневірянъ, гноблень, утисків, недовіри і зневаги. Пора, на мій погляд, вже давно відкрити правду, якою б вона не була, і віддати належну шану такій величній народності, як євреї. Адже всі народи рівні і навіть в Біблії сказано: «Бог дійсно неупереджений і в кожному народі йому до вподоби той, хто боїться його та чинить праведність». А Праведниками євреї були завжди. Це факт.

1. Жам О. Парові борошномельні млини Бродських в місті Києві 2-ї пол. XIX ст. / О. Жам // Краєзнавство. – №1. – 2011. – С. 174–179.

2. Парамонов, А.В. Зиновий Виленский / А.В. Парамонов . – М.: Изобразительное искусство, 1971 . – С. 1–144

3. Черниговская областная еврейская община. Книга памяти евреев Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны / Сост. и ред. Я.Б. Сокольский . – Нежин, 2003. – С. 269

4. Корюківка, 1943: злочин проти людяності Зб. Документів і матеріалів / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обл. держ. Адміністрація, Корюківський іст. Музей; упорядник: С.В. Бутко, Т.В. Макаренко. – Чернігів, 2010. – 88с.

5. Корнієвська, Д. С. Геноцид наших народів / Д.С. Корнієвська // Тхія. – 2012. – 17 февраля . – С. 2

6. Тихоновский, В.А. Чтобы помнили / В.А. Тихоновский . – Симферополь: ТД «Бланк–Экспресс». – 201 с.

7. Корниевская, Д. Спасение Якова Зуссермана / Д. Корниевская // Тхія. – 2012. – 14 ноября . – С. 3

8. Проміжний аналітичний звіт про надання послуг з пошуку та ексгумації останків жертв фашистської окупації на території м. Корюківка Чернігівської обл. – Корюківка. – 2012. – 235 с.

9. Мартиролог встановлених жертв Корюківської трагедії 1943 року : довідник. – Чернігів, 2013. – С. 12.

З життя співробітників Торгсину в Чернігові*

Історія «Спеціальної контори торгівлі з іноземцями на території СРСР» (скорочено – «Торгсин»), що функціонувала на теренах Радянського Союзу з 18 липня 1930 р. до 1 лютого 1936 р.¹ продовжує залишатися сферою інтересів незначної когорти дослідників. Однак і вони у своїх працях недостатньо уваги приділяють долі рядових працівників крамниць об'єднання, зупиняючись на роботі облконтор, Всеукраїнської контори та Всесоюзного об'єднання.

Торгсин спочатку обслуговував виключно іноземців та радянських громадян, які розраховувалися валютою, отоварював грошові перекази з-за кордону². У червні 1931 р. у житті організації відбулися революційні зміни: держава дозволила радянським громадянам в обмін на золоті монети старого карбування купувати в крамницях системи товари. З часом перелік цінностей був розширений. Його поповнили побутове золото, срібло, іноземна валюта, платина та діаманти. Філіал об'єднання функціонував і на Чернігівщині. У кінці 1932 р. Чернігівське обласне представництво ВУК «Торгсин» реорганізували в обласну контору³, що проіснувала до моменту ліквідації системи.

Дана стаття має на меті на основі широкого кола невідомих раніше джерел та спогадів реконструювати основні віхи життя продавчині Чернігівської крамниці «Торгсин» Слави Абрамівни Сокольської та її колег. Їхня доля є типовою для персоналу Торгсину. Усвідомлення цього дозволить у майбутньому більш зважено підходити до висвітлення роботи осередків об'єднання.

* Автор висловлює щире подяку Надії Василівні Чернявській за надану допомогу в підготовці статті

Слава Абрамівна Сокольська народилася 5 грудня 1900 р. у с. Золотинка (Чернігівський район Чернігівської області) у родині робітників⁴. У 1907 р. сім'я перебралася до Чернігова⁵. Здобувши домашню освіту, С.А. Сокольська з 13 років працює підмайстринею у швейній майстерні, потім – кравчинею (до 1918 р.), а з 1924 р. – у кооперації. У 1922 р. С.А. Сокольська поповнила ряди КП(б)У⁶, а наступного – виходить заміж. У серпні 1924 р. у неї народився син Август⁷. У Чернігові С.А. Сокольська проживала по вулиці Коцюбинського, 63⁸.

5 червня 1933 р. Слава Абрамівна влаштувалася продавчиною у Чернігівську крамницю «Торгсин»⁹. Осередок системи в обласному центрі працював з липня 1932 р.¹⁰ та був одним з найпотужніших в області. Станом на 20 квітня 1933 р. у ньому нараховувалося 23 співробітника, і ще 6 осіб обслуговували пункти скуповування цінностей¹¹. Крамниця розміщувалася у центрі міста за адресою – Красна площа, 10¹².

Ім'я С.А. Сокольської неодноразово фігурує на сторінках архівних документів, присвячених Торгсину. Ця обставина дозволяє привідкрити завісу буденного життя рядових працівників об'єднання. З протоколу первинної комісії з чистки членів та кандидатів партії, який датується липнем 1934 р., дізнаємося, що С.А. Сокольській оголосили сувору догану з попередженням та погрозили виключенням з лав КП(б)У. З подібним рішенням Слава Абрамівна не погоджувалася¹³. У центрі уваги комісії перебувало питання боротьби зі спекуляцією в крамниці. Якщо в країнах з ринковою економікою спекуляція була звичною практикою, то в умовах радянської дійсності перетворилася на один з найтяжчих злочинів. Звіти особливої інспекції по Чернігівській облконторі рясніють звинуваченнями на адресу співробітників системи. Їм закидали за відсутність реальної боротьби зі спекулянтами, які не лише не ховалися, а й відкрито працювали у крамницях чи біля них¹⁴. Спекулянти підробляли товарні книжки,

перепродавали їх довірливим клієнтам, найчастіше селянам, яких затримували у торгових пунктах системи¹⁵. Про масштаби роботи спекулянтів свідчить хоча б той факт, що їм вдалося організувати альтернативне скуповування цінностей у Чернігівській крамниці «Торгсин», де працювала С.А. Сокольська¹⁶.

Заслухані на відкритих партзборах свідчення працівників з цього питання були суперечливими. Продавець Григорій Львович Зайцев повідомив, що він пропрацював з С.А. Сокольською два роки, протягом яких неодноразово відмічав її зв'язок зі спекулянтами. За його словами, вона кілька разів отримувала від них гроші в розмірі від 20 до 80 крб. Свідком цього нібито був продавець Григорій Борисович Лемберський¹⁷. Ця заява змусила комісію уважно перевірити озвучені факти. На захист С.А. Сокольської виступив Соломон Ісаакович Ізвошиков (1900 р.н.) – «один з кращих директорів Торгсину», як його характеризував управляючий Чернігівською облконторою М.М. Флейшер¹⁸. Він високо оцінював Славу Абрамівну, називаючи її «чесним працівником». Сама ж С.А. Сокольська продовжувала переконувати членів комісії в тому, що персонал універмагу активно бореться зі спекулянтами, спроваджуючи їх з приміщення торгового пункту, та не бере у них гроші¹⁹.

Стосовно особистості Г.Л. Зайцева, то народився він у 1912 р. у родині робітників, здобув нижчу освіту, в лавах партії не перебував²⁰. Його можна вважати кваліфікованим працівником, адже до Торгсину він сім років працював продавцем²¹. У Чернігові Г.Л. Зайцев проживав по вулиці 25 жовтня, 33²². У лютому 1933 р. його призначили завідувачем продовольчим відділом універмагу «Торгсин» в обласному центрі²³. Проте з роботою він не справився, тому вже у вересні був переведений на посаду продавця²⁴. Відзначимо, що Г.Л. Зайцеву інкримінували потурання спекуляції, як і С.А. Сокольській. Так, на його очах спекулянти розрахову-

валися з покупцями, а він жодним чином не реагував на це. Можливо, саме цим пояснюються надані ним свідчення проти С.А. Сокольської. У будь-якому випадку Г.Л. Зайцев отримав догану з попередженням та перебував під загрозою звільнення²⁵.

Згаданий Г.Б. Лемберський народився у 1911 р. у родині кустарів. Здобувши нижчу освіту та фах клепальника, він у 1931 р. вступив до комсомолу, а у квітні 1933 р. влаштувався на посаду продавця у Чернігівській крамниці «Торгсин»²⁶. Свої обов'язки Г.Б. Лемберський виконував справно, про що свідчать позитивні характеристики, участь у соцмаганнях, представлення до премій. Відзначалися такі його професійні характеристики, як сумлінне ставлення до своїх обов'язків, ініціативність, гарне обслуговування покупців²⁷. Проте і в його роботі були виявлені недоліки. У жовтні 1935 р. Г.Б. Лемберський отримав попередження за паління на робочому місці. Недопалки він ховав під прилавком, що могло спричинити пожежу²⁸.

Ім'я С.А. Сокольської фігурує у зведеннях особливої інспекції Чернігівської облконтори «Торгсин» за лютий 1935 р. З них дізнаємося, що з вини директора крамниці №2 у Чернігові Надії Лазарівни Сошник та продавця С.А. Сокольської гризунами було пошкоджено 50 коробок цигарок. На обох винуватців наклали адміністративне стягнення та зобов'язали сплатити вартість зіпсованого товару²⁹.

Єдності та порозуміння між працівниками універмагу не було. Наклепи на колеґ, викриття хиб і недоліків у їхній роботі – ось головні теми, що обговорювалися на зборах первинної партійної організації КП(б)У. 7 серпня 1935 р. продавець Євдокія Андріївна Курганова звинуватила С.А. Сокольську в грубому поводженні з покупцями та зникненні годинника, який остання показувала покупцю. Слава Абрамівна свою причетність до крадіжки заперечувала, називаючи все це брехнею³⁰.

Поведінку Є.А. Курганової можна пояснити намаганням виправдати себе, адже її робота викликала не менше запитань і нарікань з боку колег. Відомо, що вона народилася 1904 р. або 1905 р. у м. Астрахань у родині селян бідняків чи робітників. Здобувши нижчу освіту, Є.А. Курганова працювала робітником прилавку, а 1928 р. вступила до лав ВКП(б)³¹. У червні 1933 р. обком КП(б)У направив її на роботу до Торгсину, де вона обійняла посаду продавця продовольчого відділу крамниці № 1 у Чернігові³². В обласному центрі Є.А. Курганова проживала по вулиці Коцюбинського, 21³³.

У серпні 1935 р. Є.А. Курганова поскаржилася на колег, які нібито підривали її авторитет, відмовляючись з нею працювати. Вона наголошувала: «Прорахунки бувають у всіх, проте це ненавмисно». Разом з тим Є.А. Курганова довела до відома керівництва Чернігівської облконтори інформацію про те, що персонал крамниці снідає торгсинівськими продуктами³⁴. Суперечливими були її стосунки і з покупцями. Фіксувалися випадки грубого поводження з ними, ігнорування їхніх вимог³⁵.

Незважаючи на виявлені в документах недоліки в роботі С.А. Сокольської, вона намагалася справно виконувати покладені на неї обов'язки, про що свідчать схвальні відгуки. Відзначалося її гарне обслуговування покупців, виконання планових показників четвертого кварталу 1934 р., за що Славу Абрамівну нагородили премією в 75 крб. Для порівняння, її місячний оклад становив 112 крб.³⁶. Схоже, що попри всі звинувачення та зауваження, С.А. Сокольська пропрацювала у крамниці до моменту її закриття у лютому 1936 р. .

Подальшу долю С.А. Сокольської вдається прослідкувати завдяки спогадам Н.В. Чернявської. Засідання комісії з чистки рядів партії, нарікання на роботу, необхідність виправдовуватися, накладені покарання підштовхнули С.А. Сокольську до прийняття доленосного для рішення – вийти зі складу КП(б)У. Цей крок призвів до конфлікту з чоловіком, який в той час

працював суддею. З часом він все ж таки вибачив дружині, усвідомивши доцільність і необхідність її вчинку.

У роки Великої Вітчизняної війни С.А. Сокольська евакуювалася до м. Маріїнськ Кемеровської області, де працювала надомницею. У квітні 1944 р. вона пережила тяжку втрату: під час звільнення Івано-Франківської області загинув її син, старший лейтенант, якого посмертно нагородили орденом Червоної Зірки. Померла С.А. Сокольська у січні 1968 р., похована у Чернігові на єврейському кладовищі³⁷.

Таким чином, висвітлення персоналій співробітників крамниць Торгсину дозволяє більш глибоко збагнути сутність системи, тому дану тему навряд чи можна вважати вичерпаною.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. Р-1369, оп. 1, спр. 8, арк. 132 зв.; *Осокина Е.А.* Золото для індустріалізації: «Торгсин» / Е.А. Осокина – М., 2009. – С. 19–20.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, Спр. 5444, арк. 11 та зв.

3. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

4. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 14.

5. Зі спогадів Надії Василівни Чернявської.

6. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 14.

7. Зі спогадів Надії Василівни Чернявської.

8. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 175, арк. 2.

9. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 188 зв.

10. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 4, арк. 300.

11. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 39, арк. 8.

12. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 578, арк. 99.

13. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 14.

14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 4051, оп. 1, спр. 94, арк. 48, 92; ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 56.

15. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 197, арк. 179.

16. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 158, арк. 15.
17. ДАЧО, ф. П-616, оп.1, спр. 379, арк. 30, 87–88.
18. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 113, арк. 25.
19. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 30.
20. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 77.
21. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 133, арк. 192.
22. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 175, арк.2.
23. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 77 зв.
24. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 49, арк. 13.
25. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 168, арк. 37.
26. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 57, арк. 118 та зв.
27. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, арк. 176.
28. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 166, арк. 19 зв.
29. ЦДАВО України, ф. 4051, оп. 1, спр. 150, арк. 181.
30. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 940, арк. 19.
31. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 161, арк. 84–85.
32. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 158, арк. 6.
33. ДАЧО, ф. Р-1369, оп. 1, спр. 175, арк. 2.
34. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 940, арк. 19.
35. ДАЧО, ф. П-616, оп. 1, спр. 379, арк. 20.; ф. Р-1369, оп. 1, спр. 167, арк. 9 зв.
36. ДАЧО, ф. Р-2063, оп. 1, спр. 330, арк. 176.
37. Зі спогадів Надії Василівни Чернявської.

**Бабини Яри Чернігівщини
(до 70-річчя звільнення Чернігівщини
від нацистських загарбників)**

Останні дні вересня – вшанування пам'яті тих, хто в роки нацистської окупації столиці України у 1941–1943 рр. загинув у київському урочищі Бабин Яр. Лише за два дні 29 та 30 вересня 1941 року тут розстріляли майже 34 тис. євреїв, але масові розправи з євреями та в'язнями Сирецького табору, що знаходився поруч, продовжувалися майже до звільнення міста у листопаді 1943 р.

Антисемітизм – одна з форм національної нетерпимості, що виражається у ворожому ставленні до євреїв, був складовою частиною нацистських планів світового панування, найважливішим елементом ідеології, політики і практики нацистської Німеччини 1933–1945 рр. Саме там він вилився у прагнення і спробу поголового фізичного знищення євреїв у всьому світі. Це трагічне явище в історії людства отримало назву «Голокост».

В Україні геноцид євреїв носив особливо жорстоку форму. Це пояснювалося тим, що, в розумінні нацистів, тут жили не просто євреї, а євреї «більшовицькі», які нібито становлять основу радянської влади і являють собою рушійну силу світової революції, для запобігання якої і необхідно було будь-якими способами позбутися її носіїв. Напередодні війни по кількості євреїв, що проживали на її території – 2,7 млн. чоловік – Україна займала перше місце в Європі і друге – у світі.

Вбивства євреїв окупантами почалися в Україні 22 червня 1941 р. і тривали більше трьох років. Не стала виключенням і Чернігівська область, що була окупована восени 1941 р. Німецькі окупанти, зайнявши великі населені пункти, спочатку

шукали комуністів і комсомольців, а потім доходила черга й до місцевих євреїв. Одразу видавалися накази місцевих органів влади з вимогою до євреїв носити спеціальні пов'язки з зіркою Давида та зареєструватися у місцевій поліції¹. Все це здійснювалось відповідно до інструкції Розенберга, складеної ним незадовго до нападу до СРСР: «Першою основною метою німецьких заходів повинно стати суворе відокремлення євреїв від іншого населення... Необхідно проводити реєстрацію. Всі права на свободу повинні бути відібрані у євреїв»². Так, наприклад, ніжинським комендантом було видане розпорядження, згідно з яким необхідно було «всіх жидів негайно зняти з роботи... Всі жидівські сім'ї під охороною української поліції перевезти до Ніжина для призначення на роботу»³.

Перші «єврейські акції» були спрямовані, в основному, проти єврейської інтелігенції як потенційного організатора опору окупантам. Першочерговому знищенню також підлягали євреї – партійні працівники і державні службовці. Далі окупанти перейшли до поголового знищення всіх євреїв. Головна роль у цих операціях відводилася силам поліції і СД. Перед знищенням євреїв у Східній Галичині, на Волині, на Поділлі, у Закарпатській Україні, почасти на Правобережній Україні були примусово зібрані в гетто. Слово «гетто» виникло від назви єврейського кварталу в Венеції, що виник у 1516 році. У роки Другої світової війни гетто були міськими кварталами, куди гітлерівці зганяли єврейське населення, й призначалися для ізоляції євреїв. Влада Німеччини й країн фашистського блоку створили на території Східної Європи понад 800 гетто. Гітлерівці вважали гетто тимчасовим заходом для ізоляції євреїв і встановлення контролю над ними. Деякі гетто проіснували лише декілька днів, інші – місяці й роки. З кінця 1941 р., тобто з часу реалізації «Остаточного рішення єврейського питання», німці поступово ліквідували

більшість гетто: їхніх мешканців або розстрілювали або відправляли до таборів смерті. Невелику частину відправляли до таборів примусової праці й концтаборів.

Євреїв відправляли в гетто цілими родинами, включаючи стариків і маленьких дітей. Гетто було переповнені людьми. Виснаження, хронічна нестача їжі, одягу, ліків, відсутність необхідних комунальних послуг – все це призводило до спалахів епідемій і високій смертності. Нацисти примушували євреїв носити ідентифікаційні знаки й нарукавні пов'язки, а також змушували їх відбувати трудову повинність на благо Третього рейху. Повсякденне життя гетто керувалося призначеною фашистами єврейською радою. Під час Голокосту гетто слугували проміжним етапом у нацистському плані поневолення, дегуманізації та масового знищення євреїв. Катастрофа радянського єврейства відрізнялася від того, що відбувалося з євреями на окупованих територіях Центральної і Західної Європи в 1939–1944 рр. Період німецької окупації та знищення євреїв були відносно короткочасним (від одного до трьох років). Більшість євреїв загинуло в перші півтора роки окупації, а в багатьох місцях – вже в перші тижні та місяці війни. Далеко не в усіх місцях компактного проживання євреїв в Україні, зокрема й Чернігівської області, німці створювали гетто.

Відомо, що на території Чернігівщини таке гетто було створене, зокрема, у Семенівці⁴. 27 листопада 1941 р. був виданий наказ про виділення євреїв в окрему громаду та розміщення її на одній з вулиць міста, а мешканці гетто повинні були носити на рукаві жовту пов'язку. Старостою єврейської громади був призначений зубний лікар Грінберг. За наказом німецького коменданта єврейське населення виконувало важку роботу. Під час переселення євреїв на нове місце проживання у них були відібрані всі цінні речі⁵.

Своєрідне гетто було створене й у Щорсі. Наприкінці

грудня 1941 р. поліція за наказом німецької орсткомендатури здійснила арешти євреїв міста. Спочатку їх розмістили в спеціально відведеному приміщенні по вул. Прорізна. Але спілкування їх з місцевими жителями тривало, і тоді євреї були переселені на околицю міста в один великий будинок, де вони перебували, терплячи знущання та бідуючи⁶. Їх змушували викопувати ями, в яких живцем закопували дітей-євреїв⁷.

Наприкінці 1941 р. було створене гетто у Прилуках: усіх євреїв зібрали у приміщеннях школи № 4 із забороною покидати територію. Переповнені кімнати, бруд, голод і холод створили нестерпні умови проживання й спричинили високу смертність серед мешканців гетто.

У перші дні окупації Городні були зареєстровані усі чоловіки-євреї й обраний староста. За наказом німецького командування вони були зібрані для відправлення на роботу, але усі зникли без вісті⁸.

Після нападу на СРСР СС і поліцейські підрозділи, що грали роль оперативних каральних загонів, почали широкомасштабні операції винищення єврейських громад. Восени 1941 р. СС і поліція почали використовувати «газенвагени» – обшиті листами металу грузовики з вихлопною трубою, яка діяла як насос для накачування угарного газу в герметично зачинений кузов, і усі, хто знаходився усередині, гинули. Ці машини використовувались одночасно з розстрілами, що не припинялися. Так були отруєні євреї Щорса, яких відправили машинами до Чернігова⁹.

Вже через чотири тижня після вторгнення в СРСР, 17 липня 1941 р., Гітлер доручив шефу СС Генріху Гиммлеру займатися усіма питаннями безпеки на окупованій території СРСР. Гиммлер був наділений широкими повноваженнями, що давали право фізичного знищення усіх, хто потенційно загрожував німецькому правлінню. 31 липня 1941 р. Герман

Герінг доручив генералу СС Рейнхарду Гейдриху провести підготовку «Остаточного рішення єврейського питання».

Частина єврейського населення УРСР була вивезена та знищена на території Польщі – у таборах Белжець, Майданек, Освенцим і Собібор. Євреїв СРСР, зазвичай, навіть не депортували до таборів смерті, їх знищували там, де їх застала війна. Виконавцями вбивств частіше за все були пересувні німецькі розстрільні команди, так звані айнзацгрупи. Вони мобілізували собі на допомогу німецьких солдатів, пособників з місцевого населення. У більшості випадків убивства проходили на очах у місцевого населення, й доля євреїв ні для кого не була таємницею.

Розстріл майже 100 тис. чоловік, більшість з яких були євреями, у Бабиному Яру Києва став символом Голокосту в Україні. Масові вбивства єврейського населення відбулися також у Львові, Бердичеві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську та інших містах України.

Перші масові розстріли євреїв в області були пов'язані з діяльністю айнзацгрупи «С». Команда 7-б цієї групи 9 вересня 1941 р. прибула з Гомеля до Чернігова. Нею було розстріляно в Чернігові 19 євреїв, «которые занимались коммунистической деятельностью или подозревались в грабежах и поджогах», у Городні було вбито 21 «еврейского террориста и грабителя», у Березні – 8 євреїв, «которые выделялись как большевики и саботировали распоряжения немецких органов»¹⁰.

Айнзацкоманда 4-а, що прибула з Києва, за сприяння поліцаїв 22–24 жовтня 1941 р. розстріляла 385 євреїв Козельця¹¹, 28 жовтня – 49 євреїв Чернігова (за іншими даними, з них 30 євреїв, інші – партизани)¹², а 29 жовтня – 215 «евреев и партизан, а также несколько функционеров коммунистической партии» в Острі¹³.

Протягом листопада–грудня 1941 р. масові розстріли

відбулися у Ніжині, Новгороді-Сіверському, Прилуках і багатьох інших містах і селах області. Так, восени 1941 р. більшість єврейського населення Ніжина утримувалась у місцевій в'язниці. Напередодні 7 листопада охоронці зловтішалися: «Розстріляють вас 7 листопада. Німці відмінять жидо-більшовицьке свято». Та трагедія почалася 6 листопада. На розстріл до кар'єрів цегельного заводу вивозили окремо чоловіків, жінок і дітей. За свідченнями вцілілих очевидців в акції брали участь виключно есесівці. Місце страти було оточено щільним заслоном поліції й втекти було майже неможливо. Загалом вважається, що в цей день було знищено понад 500 ніжинських євреїв¹⁴. Але знищення продовжувалося і у 1942–1943 рр.¹⁵

У Чернігові за наявними свідченнями акція знищення євреїв була проведена 18 листопада 1941 р. Міська управа наказала усім євреям зібратися на площі з речами для переселення на нове місце. Зібраних на площі оточили карателі, речі були відібрані, а приречені завантажені в машини, вивезені в с. Коти й розстріляні в урочищі Березовий Рів. Страти проходили протягом тижня¹⁶. За свідченнями мешканця Чернігова, в ці дні було розстріляно близько 4 тис. євреїв¹⁷.

У листопаді до вбивства євреїв були залучені частини регулярної армії. Зокрема, у Новгороді-Сіверському підрозділом 00555 10-го піхотного полку 1-ї мотобригади СС 7 листопада 1941 р. розстріляно за р. Десною у протитанковому рові 155 чол.¹⁸ Вчителька Ф.Є. Носач згадувала, що вранці до неї прийшли німці та поліції й повели вулицями до будинку, у дворі якого вже зібралось чимало жінок, чоловіків, дітей і стариків. Ніхто не знав, навіщо їх зібрали. Зігнаних з усього міста євреїв декілька разів звіряли зі списком, перераховували. Нарахували 147 чоловік. Чекали ще 3 години. В 11 год. побачили есесівців, що наближалися. Усіх людей оточили, вишукали й повели. Багато хто вважав,

що їх відправляють на роботу. Йшли з опущеними головами, вели дітей, які плакали від голоду та холоду, підтримували стариків, а зовсім хворих та інвалідів везли на возах. Коли перейшли міст, то люди зрозуміли, що їх ведуть на смерть. Лише щасливий випадок врятував вчительку, усі інші були розстріляні¹⁹. Тих, хто не з'явився на збірний пункт, наступного дня були зібрані по квартирах і розстріляні на місці. 25 листопада цим підрозділом були розстріляні євреї Грем'яча. Того ж місяця угорські солдати за участі поліції вбили євреїв Сосниці (78 чол.), понад 30 євреїв-чоловіків Щорса, частину євреїв Корюківки (90 чол.)²⁰.

16 листопада 1941 р. за наказом німецького командування були розстріляні за с. Вюницею 73 єврея м. Сосниця²¹.

На початку грудня 1941 р. усім євреям гетто м. Семенівка було наказано зібратися в приміщенні школи на базарній площі. Як тільки єврейське населення зібралось в школі, їх оточили солдати СС і вночі вивели в березовий гай за містом і розстріляли. Загальна кількість розстріляних євреїв Семенівки становить 50–55 осіб²².

Проти ночі 20 грудня 1941 р. євреї, що залишалися в Городні, були разом з представниками інших національностей, зібрані у передмісті й розстріляні²³.

20 грудня були вбиті євреї Городні (82 чол.) та 56 чол. у Мені²⁴. У січні 1942 р. близько 200 жінок та дітей Щорського гетто на підводах були відправлені до тюрми в Чернігові, де всі вони були розстріляні, за виключенням тих, хто вважався «перекрещеним» й жінок, які були одружені з росіянами та українцями. Але навесні 1942 р. й вони були заарештовані й розстріляні²⁵.

На початку лютого євреї Борзни (понад 100 чол.) були зібрані на збірному пункті під приводом переселення, вивезені й знищені на лузі неподалік від с. Шаповалівка²⁶. Трагічна участь євреїв с. Нові Млини, які були вивезені в

Городище Бахмацького району й 18 березня 1943 р. спалені живцем у колгоспному сараї²⁷.

Масове знищення євреїв Коропщини відбулося у листопаді 1941 р. у Понорниці підрозділом Коропської поліції, коли було вбито 26 євреїв. Їх загнали до підвалу контори зв'язку й закидали гранатами²⁸.

На початку лютого 1942 р. каральний загін СС прибув до Коропа. На збірний пункт були зібрані усі євреї міста під приводом переселення на нове місце проживання з речами. Їх вивели за місто й у лісі розстріляли. Разом з коропчанами загинули й євреї навколишніх сіл²⁹.

Множилися населені пункти, розширювалися райони і області, «вільні від євреїв», поки в Україні не залишилося практично жодного єврея, крім тих, хто ховався. Чи намагались місцеві жителі врятувати приречених євреїв? Так, але число врятованих місцевим населенням євреїв було незначним. Більшість людей з жахом спостерігала за цією трагедією та боялись допомогти євреям під загрозою розстрілу, і лише небагато хто наважувався розрадити своїх сусідів³⁰. Але кількість врятованих не можна порівняти з кількістю знищених не тільки фашистами, але і місцевою поліцією.

Після масових розстрілів восени та взимку 1941–1942 рр. у містах та селах залишилась частина євреїв, які переховувалися. Але місцева поліція шукала їх і знищувала. Вижити під час окупації області змогли одиниці, в основному зі змішаних родин, яких ховали українські родичі.

У доповіді окупаційної влади значилося, що завершилося очищення області від євреїв 20 травня 1942 р., коли зондеркоманда СД «Плат» розстріляла 1290 євреїв Прилуцького імпровізованого гетто³¹.

Скільки знищено мирних громадян єврейської національності на Чернігівщині – до цього часу не встановлено й встановити це неможливо. Місць масового розстрілу

в області нараховується 36³², й є лише розрізнені дані щодо кількості жертв за окремими єврейськими громадами.

На підставі зібраних матеріалів вважається, що в період окупації Чернігівської області було знищено понад 7,5 тис. євреїв³³.

Загальну кількість загиблих українських євреїв можна оцінити в 1,8 млн чол. В цілому Україна втратила близько 70 % довоєнного єврейського населення. Це було складовою частиною трагедії Голокосту. Коли окупанти вирішили, що завдання винищення євреїв в основному вирішено, вони перейшли до тотального терору проти українців...

1. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. Р-2350, оп. 1, спр. 8, арк. 1 зв. – 2; спр. 9, арк. 14 зв.

2. Нюрнбергский процесс. – М., 1961. – Т. 3. – С. 45.

3. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4385, оп. 1, спр. 2, арк. 2.

4. Там само, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 83, арк. 1.

5. Там само, ф. Р-1429, оп. 1, спр. 225, арк. 15 зв.

6. Майборода Л. Голокост на Чернігівщині (за матеріалами архіву Управління СБУ в Чернігівській області) // Євреї Левобережної України. Історія і культура: Матеріали VII-о Международного научного семинара. – Чернигов, 2012. – С. 104.

7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 230, арк. 25 а.

8. Там само, спр. 199, арк. 51.

9. Там само, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 96.

10. Круглов И. Энциклопедия Холокоста. – К., 2000. – С. 189

11. Там само.

12. Книга памяти евреев Черниговщины, погибших в годы Второй мировой войны. – Нежин, 2003. – С. 51, 60.

13. Там само. Див. також: Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 1, спр. 75.

14. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 199, арк. 99.
15. Там само, ф. Р-3013, оп. 1, спр. 43.
16. Книга памяти евреев Черниговщины... – С. 415.
17. Майборода Л. Голокост на Чернігівщині... – С. 101.
18. Книга памяти евреев Черниговщины... – С. 52
19. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1429, оп. 1, спр. 215, арк. 66 зв. – 67 зв.
20. Книга памяти евреев Черниговщины... – С. 52.
21. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-82, оп. 16, спр. 9, арк. 41–42.
22. Там само, ф. Р-1429, оп. 1, спр. 225, арк. 15 зв.
23. Там само, спр. 199, арк. 51.
24. Книга памяти евреев Черниговщины... – С. 52.
25. Майборода Л. Голокост на Чернігівщині... – С. 104.
26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 1, спр. 9.
27. Там само, спр. 2.
28. Там само, спр. 51.
29. Там само, спр. 24.
30. Див., наприклад: Ємельянов В. Ніжинський «Бабий Яр» / В.Ємельянов // Євреї в Ніжині. Науковий збірник. – Ніжин, 2001. – С. 98–99.
31. Книга памяти евреев Черниговщины... – С. 52. За даними документів Держархіву Чернігівської області розстріли проведені 10 та 20 травня на Плискунівці в яру біля мосту (Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3013, оп. 1, спр. 65).
32. Книга памяти евреев Черниговщины... – С. 53.
33. Там само. – С. 54.

Життя в евакуації в Узбекистані за спогадами Зіновія Волкіна.

Введення до наукового обігу раніше не використаних джерел особового характеру – спогадів, мемуарів, листів, щоденників – одне з актуальних завдань сучасної науки. Всебічний аналіз таких джерел разом з джерелами усної історії та документами воєнного часу дають змогу науковцям наблизитися до об'єктивного висвітлення складних питань сучасної історіографії, одне з яких – умови життя та роботи мирного населення в евакуації в Середній Азії. Сьогодні даній темі присвячуються розвідки науковців Інституту історії України НАН України, дисертаційні дослідження та наукові конференції¹⁻³. Питання організації евакуації єврейського населення, що підлягало небезпеці повного винищення окупантами, залишається дискусійним в історичній науці.

Метою даної статті є впровадження до наукового обігу спогадів Зіновія Волкіна «Від Сновська до Нью-Йорка», що вийшли друком у Нью-Йорку у 2006 р. та проливають світло на дане питання⁴. Дана розвідка є продовженням попередньої публікації автора за матеріалами мемуарів⁵.

Більш як двомісячні мандри єврейської родини Левітіних (разом з Зіновієм Волкіним) завершилися 20 вересня 1941 р. в м. Кувасай в Узбекистані, на кордоні з Киргизією. З майже порожнього поїзда вийшли всього декілька родин. Побачили дивну для себе картину: високі гори з засніженими вершинами. Це була Ферганська диліна.

Головне питання для новоприбулих – отримання житла – залежало від влаштування голови родини на роботу. В Кувасаї існували два селища: при цементному заводі та при ГРЕС. Батько, Соломон Левітін, отримав посаду бухгалтера

у поліклініці в другому селищі, а також 1 кімнату (16 м²) на родину з 2-х дорослих та 4-х дітей в бараці. Барак був глиняний, в т.ч. і підлога. З меблів – нари з неструганих дощок, на них набиті соломою сінники. В кутку – опалювальна плита, на якій можна готувати їжу за наявності дров або кізяків. Однак їжу готувати не прийшлося, бо харчувалися практично одним хлібом. Вода – в колонці на дворі, там же і сандал – глиняна овальна піч для випікання лешошок.

Зіновій Волкін, хоч і мріяв закінчити 10-й клас, але, як старший з дітей, прийняв рішення влаштуватися на роботу, щоб допомогти своїй родині. Виглядав він після голодної мандрівки не на свої 16 років, а на 14. Однак людина з 9-річною освітою натоді вважалася цілком грамотною, тому Зіновію поталанило влаштуватися учнем електромонтера. Отримання спецівки (хоч і не за розміром) сприйняв як подарунок. Для хлопця з провінції, який до цього не те щоб великий завод, навіть токарного верстата не бачив, ГРЕС видалася чимось надзвичайним і фантастичним. Завдяки чудовому учителю Сайфуддінову Сайфі, робітнику ГРЕС, через два місяці Зіновію Волкіну після складання екзамену з техніки безпеки присвоїли 3-й розряд та надали вже самостійну роботу.

На той час в тилу приходилося працювати по 10–12 годин, за двох чи за трьох. Не вистачало працівників, працювали жінки, підлітки, літні люди. На станції не вистачало запасних частин та матеріалів для ремонту оснащення. Погіршилось постачання населення продовольством. Була введена карткова система. Ціни на ринку підскочили неймовірно. Заробітної платні вистачало лише на закупку продуктів по карточкам та на 2–3 кілограми хліба на ринку. В столовій м'ясні та молочні страви зникли. Видавали по карточкам по 400 г. хліба на людину. І тільки для спеціалістів на найбільш відповідальній роботі ця норма була збільшена до 1 кг.

Зима 1942 р. запам'яталася голодом, холодом, злиденністю. Завдяки тому, що Зіновія перевели на норму 800 г. (представ-

ник провідної професії на підприємстві важливого для оборони держави) в родині на кожного припадало не 400, а 467 г. хліба на добу. Працюючим на таких підприємствах ще видавали в їдальні тарілку похльобки та ложку каші, а всі інші члени родини Левітіних сиділи виключно на хлібі та воді. Коли хліб на 1–2 дні затримували, родина голодувала в буквальному значенні цього слова. Скоро помітили, що у мами, Стери Ісааківни, почали опухати ноги, бо свій шматочок хліба вона намагалася приховати на голодний день для дітей.

Дуже хвилювався батько, непокоївся через свого старшого сина Йосипа, випускника середньої школи, якого у 18 років мобілізували на фронт. Через декілька місяців прийшло повідомлення, що Йосип впродовж 6 місяців навчався у танковому училищі, яке з Харкова евакуювали до м. Чирчика (під Ташкентом), а потім відправили на фронт, але адреса польової пошти все не надходила.

В середині квітня 1942 р. стан здоров'я батька погіршився і його поклали у лікарню. Родина розуміла, що причиною хвороби було нервово виснаження. Цілий місяць в лікарню не пускали провідувати рідних, оскільки за відсутністю приміщень інфекційні хворі утримувалися разом з іншими. Щоб придбати 100 г. масла для батька родина продала останній шматок хліба та мило, отримане по карткам. Через місяць Соломона Левітіна виписали в стані гіршому за попередній, через тиждень він ліг на лікарняну койку вже з брюшним тифом. 16 червня 1942 р. він помер, поховали в 3-х км від Куvasая, невеличке кладовище розташоване було на височині, під якою простяглися плантації бавовнику, тутовими деревами поділені на рівні квадрати. Соломон Левітін покинув цей світ, не знаючи про загибель свого старшого сина – Йосипа – командира танка, під час воєнних дій.

Зіновій Волкін залишився старшим чоловіком в родині, працював по 12 годин, а вночі часто розвантажував вагони з вугіллям. Після смерті чоловіка мати, слабка здоров'ям, яка

все життя була домогосподаркою у великій родині, вимушена була влаштуватися на роботу санітаркою в госпіталь для поранених, щоб дати можливість трьом молодшим дітям продовжити навчання у школі. Родину перевели в більш «престижний» барак, вже з дерев'яною підлогою.

Зіновій старався знаходити час ще на додаткову роботу – на збиранні фруктів радгоспу «Муян». Розраховувалися з робітниками натурою, а в садах росли абрикоси, персики, яблука, груші, сливи, ягоди. В довоєнний час сади не охоронялися, тепер була виставлена озброєна охорона на єдиному мосту через гірську річку Кувасай. Однак місцеві сміливці, гуртуючись групами, долали перепону з потужного гірського потоку заради омріяного мішка фруктів. Зіновій же був вихований інакше, тому фрукти з'являлися на столі нечасто.

В новому бараці мешкала ще одна єврейська родина, з Німеччини, де раніше вони володіли ткацькою фабрикою. З приходом до влади фашистів ця сім'я переїхала до Польщі, а після захоплення Польщі змушені були евакуюватися до Росії, і опинилися в бараці селища Кувасай. Якось тимчасовий керівник Зіновія з промовистим прізвищем Будьонний, до якого ніхто не додавав імені, напівжартома запропонував йому трошки «потрясти» капіталістів, що нажили капітал не своєю працею, а пограбуванням народу. Для Зіновія Волкіна вислів «потрясти капіталістів» асоціювався з часом розкуркулення заможних селян, бандитських грабунків та єврейських погромів перших років радянської влади, – і він зробив вигляд, що не зрозумів пропозицію. А через деякий час трапилось пограбування єврейської родини.

В січні 1943 р. Зіновія примусово перевели в паливний цех. Робота там була найбільш шкідливою, і добровільно туди ніхто не прагнув. Всю автоматизовану систему подачі вугілля з підземних тунелів до 12-го поверху обслуговувала 1 людина (замість 3-х за штатним розкладом). Весь час необхідно було переміщатися зверху вниз і в зворотному напрямку в чорних

від вугільного пилу приміщеннях. Навіть респіраторів не було, замість них користувалися мокрими рушниками. Зміна тривала 8 годин, наступна починалася через 8 годин (в середньому 12 годин на добу), а ще черга в душ і шлях до барака не менше години (8 км). Дев'ять місяців такої каторжної роботи та голоду довели до знесилення і відчаю.

Погіршилось здоров'я матері, вона пошкодила ногу на гірській дорозі до сусіднього кишлаку, де збиралася обміняти отримані за карткою мило, сіль, сірники на борошно. Операція була проведена невдало, постало питання про ампутацію ноги. Питання про надання більш кваліфікованої медичної допомоги у Фергані чи іншому великому місті персоналом лікарні не розглядалося.

Допомагати родині взявся менший син Левітіних – Льова, якому ще не виповнилося і 15 років. Він розпочав свою трудову діяльність різноробом, а згодом і в бригаді жестянників на хімічному заводі, що розпочав будуватися в Кувасаї. Це дозволило збільшити добовий сімейний хлібний пайок – єдиний продукт харчування в той час.

Зіновій тим часом вступив у призовний вік і з дня на день очікував призову до армії. Але за відсутністю необхідних кадрів його перевели на посаду спочатку дублера, а потім чергового електромонтера станції, ця посада прираховувалася до т. зв. «нульової категорії» – робітників оборонних підприємств, без яких неможливо обійтися. Для таких передбачено навіть «броною» від призову до війська. Але якщо в мирний час передбачалося чергування 10-ти електромонтерів, то тепер тільки 2-х, що змінюють один одного через кожні 8 годин без вихідних. В деяких приміщеннях температура сягала + 40° С, в нічній зміні страшенно хотілося спати. В таких умовах вчорашні діти змушені були швидко дорослішати.

Не зважаючи на брак робочих рук та роботу на грані людських можливостей, необхідно було проводити плановий ремонт котельного цеху ГРЕС. Під час ремонту почалася пожежа,

свідком якої був Зіновій Волкін, що працював в ту зміну і лише дивом залишився живим і неушкодженим, хоча за декілька метрів від нього вогняна куля накрила бригаду слюсарів, четверо з яких отримали складні опіки, а молода дівчина-робітниця загинула.

В найскладніший для родини час неочікувано отримали лист з Алма-Ати від молодшої сестри мами – Есфірі, яка перебувала там в евакуації з донькою. Як тільки Есфірь дізналася про тяжку хворобу своєї сестри, смерть Соломона Левітіна і всі негаразди родини, вона негайно вимагала перевезти сестру до неї. Лікарі не радили перевозити тяжко хвору жінку, тому вирішено було відправити до Алма-Ати дітей Єву та Льову, які виїхали наприкінці 1943 р. Зіновія ніхто б з роботи не звільнив. Молодша донька Аня залишилася доглядати за матір'ю. Маючи можливість лікувати сестру у військовому госпіталі у відомого хірурга, Есфірь наполягала на переїзді Стери. Намагалася сама приїхати до Кувасаю, але була пограбована на залізниці і ледь змогла повернутися додому. Нарешті влітку 1944 р. у супроводі медсестри, як тяжко хвора мати фронтовика, Стера з донькою Анею відправилася до Алма-Ати, де їй зробили операцію з ампутації ноги до коліна.

Зіновій залишився в Кувасаї один, отримував листи з Алма-Ати, де його сестри влаштувалися на роботу. Брат Льова був зарахований до Ташкентського Суворівського училища. З. Волкін продовжував працювати в 2 зміни, при цьому нерідко додатково примушували розвантажувати вугілля ще 2–3 години. Скоро його переселили в інший брак, де кімната була меншою. Відразу ж після цього «нову квартиру» обікрали, виставивши скло у вікні. Зникло найцінніше – хлібна картка. А попереду ще 24 дня місяця. Крадія не знайшли. Профспілка виділила 200 рублів, яких вистачило на 2 кг хліба за ринковими цінами. В столовій видавали додаткову порцію обіду: юшки, звареної з солоних помідор, і 2 ложки каші без жиру. Ділилися своїм більш ніж скромним сніданком робітники

електроцеху. Так перебивався без хліба майже місяць, страждаючи і фізично, а ще більше – морально.

В травні 1944 р. на Куवासайську ГРЕС прибула перша група татар, депортованих з Криму. Вони були використані на найскладніших і небезпечних роботах у котельному та паливному цехах, на розвантаженні котлів горячого шлаку і т.д. Офіційна версія – «зрада Батьківщини» цілим народом – була у всіх на слуху. Але безпосередньо від татар Зіновій почув про загибель значної кількості людей під час попереднього утримання та на шляху до нових місць поселення від голоду, холоду, хвороб. Вони не розуміли, як можна весь народ із дітьми і стариками разом зарахувати до зрадників. Робітник-татарин Закір розумів долю свого народу як і свою власну таким чином: «із садівника до обдувальника котельного цеху навряд чи хто добровільно піде».

Зіновій Волкін, повертаючись з нічної зміни 9 травня 1945 р. мріяв тільки про сон, але почув, що біля радіовузла зібрався натовп народу, що кричить, заглушаючи радіоприймач. Забувши про сон, він влився в натовп, що плакав і сміявся від усвідомлення Перемоги.

Ейфорія вляглася, а робочі будні продовжилися, адже закону, що дозволяв за власним бажанням звільнитися з роботи, не було. Щоб вступити до технікуму чи інституту, необхідно було мати з учбового закладу виклик. В цьому могла допомогти тільки тітка Есфірь. Направив конверта до Одеси, де вона мешкала на той час, із копією довідки про закінчення 9-го класу у 1941 р. Лише в другій половині жовтня Зіновій Волкін отримав виклик з Одеського будівничого технікуму, а з ним і виклик до зовсім іншого студентського життя, по дорозі до якого на півгодини на вокзалі Ташкента побачився із своїм братом – курсантом Ташкентського Суворівського воєнного училища⁶.

За час евакуації в Узбекистані родина Левітіних втратила батька, мати втратила ногу та здоров'я, що незабаром привело і до її смерті (обидва з подружжя прожили лише по 50 років).

Зіновій Волкін виснажився від непосильної для юнака роботи на Кувасайській ГРЕС, всі діти родини – від недоїдання. Але кожний з них готовий був іти на самопожертву заради своїх близьких.

Отже, мемуари Зиновія Волкіна є важливим джерелом у вивченні умов життя мирного населення, в тому числі єврейського, в евакуації в Середній Азії часів Другої світової війни. Автор спогадів розкриває зсередини бачення, пересічним обивателем проблеми надзусиль та виснажливої праці робітників радянського тилу, вкрай складних умов життя в евакуації, і людських, і міжетнічних стосунків, депортації татарського населення та багато інших. Цей суб'єктивний погляд дозволяє історика розглянути мотиви вчинків окремих людей у критичних обставинах, зрозуміти їх поведінку, а отже, збагатити наші знання воєнного повсякдення.

1. Пастушенко Т. Евакуаційна епопея // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. – К., 2011. – Кн. 2. – С. 493–515.

2. Першина Т. Становлення ВПК у східних регіонах СРСР: участь українських виробничників у вирішенні воєнно-економічних завдань // Там само. – С. 516–550.

3. Бабенко С.Ю. Евакуація з України в роки Великої Вітчизняної війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. / Донецький державний університет – Донецьк, 2000.

4. Волкін Зиновій. От Сновска до Нью-Йорка. Воспоминания. – Publishing House Gela NY, 2006.

5. Еткіна І. Повсякденне життя міста Щорс у 1930–х роках та евакуація єврейського населення під час наступу німецьких військ у спогадах Зиновія Волкіна // Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы VI-го научного семинара. – Чернигов, 2011. – С. 84–94.

6. Волкін Зиновій. От Сновска до Нью-Йорка. Воспоминания. – Publishing House Gela NY, 2006. – С.50–91.

Корюківка. Лікарня, збудована коштом Л.І. Бродського.

*Лазар Ізраїлович Бродський
(1848–1914)*

Зіновій Віленський (1899–1984)

Корюківка. Пам'ятник загиблим у березні 1943 р., вул. Дачна

Спалена Корюківка. Березень 1943 р.

Слава Абрамівна Сокольська
(1900–1968). Фото 1931 р.

Родина Левіт. 1940 р.

М.І. Козятнікова (третья ліворуч). Чернігів. 1946 р.

Зяма Пергаменцик

Б.М. Гольденберг (1888–1968).

Анна Саїз з дочками Наталією (праворуч) та Ніною. 1910-ті роки

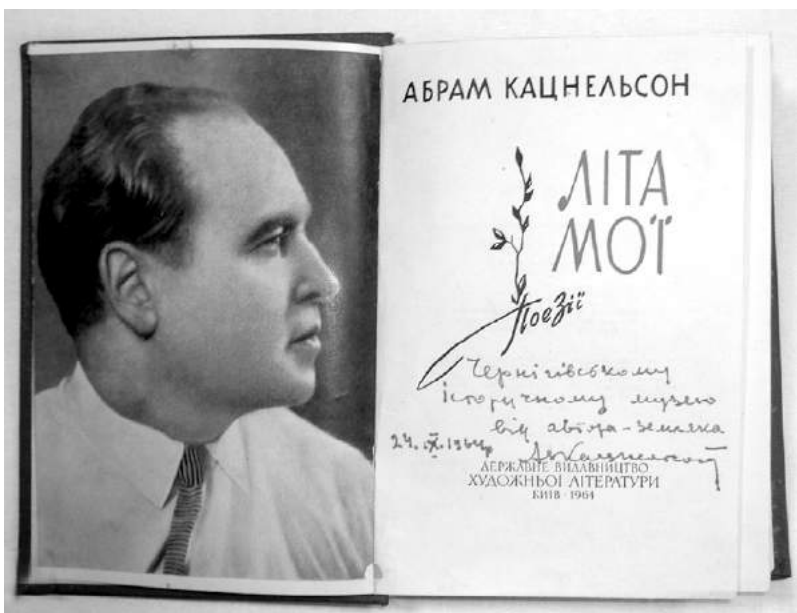
Людмила Коломійцева і Леля Баркова. 1940 р.

Л.М. Кудрявцева (1924–2010).

*Яків Абрамович Ройтберг
(1925–2007).*

Фартух. ЧІМ. Інв. № Вв-760.

Вироби Асі Зельдич

Декоративна композиція «Мальви». 1980-ті.

Ваза «Ранок». 1985 р.

*Блюдо «Мир нашій планеті».
1987 р.*

**Материалы И.Я. Левита в фондах
военно-исторического музея Черниговского
исторического музея имени В.В. Тарновского**

Военно-исторический музей, открытый в 1985 году, является отделом Черниговского исторического музея им. В.В. Тарновского (ЧИМ). От других отделов ЧИМ его отличают: тематика исследований, отдельное здание и экспозиция, а также наличие собственных фондов. В них насчитывается 11436 единиц хранения, из которых 5910 относятся к основному фонду, 5526 – к научно-вспомогательному.

Несмотря на достаточно широкий спектр исследуемых проблем ведущей научной и экспозиционной темой музея остается тема Великой Отечественной войны и участия в ней наших земляков – уроженцев и жителей Черниговской области. Сбор материалов ведется в разных направлениях, но поскольку со времени окончания войны прошло достаточно много лет, постепенно все меньше поступают в музей документальные и вещественные источники, связанные с этими событиями. Имеются в виду награды, документы, благодарности, грамоты, военная форма, личные вещи участников войны и прочее. Оттого только возрастает их значимость. Особенно ценными являются комплексы материалов, принадлежавших отдельным людям. Основная масса таких вещей поступила в музей в первые годы после его создания. Однако уже в 2000–2001 годах фонды военно-исторического отдела пополнились материалами участника Великой Отечественной войны Иосифа Яковлевича Левита, которые передала в музей его дочь – Тамара Иосифовна Левит. Примечательно, что на сегодняшний день в нашем отделе это один

из самых больших комплексов, связанных с конкретным человеком. Комплекс насчитывает 68 единиц хранения (из них 55 – основного фонда, 13 – вспомогательного) и включает в себя письма, документы, бумажник Иосифа Яковлевича, а также фотографии его лично и семьи. 18 предметов по двум актам приема на постоянное хранение в музей поступили в 2000 году, еще 50, по отдельному акту – в 2001.

Об Иосифе Яковлевиче (Янкелевиче) Левите нам известно не так много. Его дочь, которая в начале войны была маленькой девочкой, гораздо позже узнала об отдельных подробностях биографии своего отца от матери, Козятниковой Матрены Ильиничны. От Тамары Иосифовны мы знаем, что Иосиф Яковлевич родился в 1908 году в с. Ворошиловка, ныне Тывровского района Винницкой области.

В еврейской энциклопедии Брокгауза и Ефрона, изданной в Санкт-Петербурге в 1906–1913 годах, есть заметка об этом населенном пункте. В ней значится следующая информация: «Ворошиловка (Woroszylowka) – в эпоху польского владычества местечко Брацлавского воеводства, Винницкого повета. В 1765 г. числилось 116 евр. в местечке и 146 в кагальном округе; в 1787 г. — 189 и 263. Ныне — местечко Винницкого уезда Подольской губ. В 1847 году «Ворошиловск. еврейск. общество» состояло из 988 душ; в 1897 г. жит. 3.180, в том числе 1.592 евр. Существующей деревянной синагоге насчитывается около 200 лет. Местная легенда передает, что посетивший ее проездом Баал-Шем Тов просил Бога охранить ее от воды и огня и когда случился пожар, уничтоживший почти все местечко, синагога осталась невредимой: ее окружили вороны и голуби и не дали огню прикоснуться к ней... В хедерах обучается до 150 детей. Коробочный сбор достигает 2.300 рублей, из коих на нужды еврейского населения идет небольшая часть».¹

В 1930-х годах Иосиф Левит с семьей проживал в Черни-

гове. Точная дата переезда в город неизвестна, предположительно это 1933 год. Благодаря документам мы можем проследить отдельные этапы биографии Иосифа Яковлевича, в частности, его трудовую деятельность. В фондах военно-исторического отдела хранятся: членский билет инженерно-технической секции профсоюза, выданный в Чернигове 8 июня 1936 года, свидетельство об окончании техникума от 17 июня 1937 года, трудовая книжка, выписанная 9 января 1939 года, и членский билет профсоюза работников потребительской кооперации Украинской ССР, дата выдачи которого – 25 февраля 1940 года. Что характерно, последние два документа выписаны на имя Левита Иосифа Янкелевича.

Из вышеуказанных документов можно извлечь следующую информацию. Трудовую деятельность Иосиф Левит начал примерно в 1926 году, поскольку именно с этого времени он являлся членом профсоюза. Кроме того, в трудовой книжке была сделана запись о том, что по состоянию на 1937 год общий стаж работы по найму составляет 9 лет. Первоначально числился в профсоюзе МТС Юга и Центра. Точное место работы его в этот период неизвестно. 16 октября 1933 года И. Левит вступил в инженерно-техническую секцию профсоюзной организации. Вероятно, это было связано со сменой места жительства. Можно предположить, что именно в 1933 году Иосиф Левит переезжает в Чернигов. В том же 1933 году он поступает на учебу в Киевский индустриально-экономический техникум (для инвалидов) при Народном комиссариате социального обеспечения УССР. По окончании обучения в июне 1937 года получает квалификацию плановика-экономиста.

Одновременно с учебой Иосиф Яковлевич с 14 мая 1936 года по 3 февраля 1937 года (до сокращения) работает плановиком-экономистом на строительстве Черниговской котлиновой фабрики. Также в 1936 году он вступает в профсоюз

работников потребительской кооперации УССР. 4 октября 1937 года И. Левит был принят на работу в облпотребсоюз на должность плановика отдела хлеботорговли и хлебопечения, 1 апреля 1939 года назначен старшим экономистом производственного отдела.

В июне 1941 года началась Великая Отечественная война. Иосиф Левит, который имел врожденный порок сердца, не подлежал мобилизации. Известно, что он состоял в народном ополчении, участвовал в строительстве оборонительных рубежей. Спустя два месяца в его трудовой книжке появляется последняя запись, датированная 22 августа 1941 года: «Выехал из города Чернигова по эвакуации». Этими данными исчерпывается информация, которую можно найти в личных документах И.Я. Левита.

Осенью 1941 года Иосиф Яковлевич вместе с женой Матреной Ильиничной и маленькой дочерью Тamarой оказывается в эвакуации в Средней Азии, вблизи города Фергана. В декабре 1941 года Иосиф Левит вступает в ряды Рабоче-Крестьянской Красной Армии. Видимо, он делает это добровольно. Призвать его не могли, поскольку скрыть факт инвалидности и наличие проблем с сердцем было невозможно. Но добровольцев, желающих воевать, медкомиссии в начальный период войны не проверяли. Ценилась каждая потенциальная боевая единица.

Следующим и, пожалуй, самым важным источником, который дает представление о жизни и судьбе Иосифа Левита и его семьи, являются письма. В музее хранятся 57 писем, написанных Иосифом Яковлевичем в период с июня 1942 по январь 1944 года, адресованных жене и дочери, а также письмо с конвертом от санинструктора Котова Петра Владимировича.

О первоначальном местонахождении Иосифа Левита сразу после мобилизации нам неизвестно. Возможно, не все его письма семья смогла сохранить. Хронологически первое из

тех, что поступили в музей, датировано 3 марта 1942 года. Написано на фирменном бланке – почтовой карточке с оплаченным ответом. Отправлено со станции города Катта-Курган Самаркандской области. Именно там, как выяснится из других писем, находилась учебная часть, в которую был направлен Иосиф Левит. Семья его в то время проживала в Яр-мазаре – пригороде Ферганы. Матрена Ильинична работала на консервном заводе в Фергане. Письмо начинается словами «Дорогая Мотичка», в то время как во всех последующих будет присутствовать обращение «Здравствуйте, дорогие дочечки!». Почти все письма заканчиваются словами «Оставайтесь здоровы. Целую Вас крепко, крепко. Ваш папуся».

В указанном письме от 3.03.1942 г. Иосиф Яковлевич пишет:

«Дорогая Мотичка!

Пишу тебе открытку, потому что хочу сообщить верный адрес, а то по-прежнему могу не получать твоих писем. Будем находиться на карантине дней 15, а потом нас распределят по частям, а некоторых в школу, куда попаду, еще не знаю. Кормят нас хорошо, так что присылать ничего мне не нужно, также и денег не нужно. Как ты устроилась с Тамарочкой, помогли ли тебе в военкомате или горпартком? Как хозяйка относятся к тебе, написала ли ты письмо всем, как на работе у тебя? Вообще напиши подробное письмо. Я написал письма всем, так что они скоро напишут. Оставайтесь здоровы. Целую вас крепко, крепко. Ваш папаша Иосиф ...Привет хозяевам» (Инв. № А-2032).

Все без исключения письма очень душевные, трогательные, они наполнены теплотой, любовью, заботой о своей семье и т.д. Искренне беспокоился Иосиф также о своей матери, братьях, сестрах, интересовался жизнью родственников и знакомых. Письма, вместе с тем, очень информативны, изобилуют многими мелкими деталями, из которых склады-

вается целостная картина учебы, работы, военных будней и напряженного труда в глубоком тылу.

Благодаря письмам мы узнаем основную информацию о И. Левите. В марте 1942 г. Иосиф Яковлевич был зачислен в полковую школу минометчиков. Об этом он сообщает в письмах, датированных 8 марта и 2 апреля: «нас вчера записали в полковую школу и я, конечно, тоже записался» (инв. № А-2033); «Мотичка, я поступил в полковую школу минометчиков, а не в танковую, как ты поняла» (инв. № А-2035).

Уже в письме от 10 мая 1942 года (инв. № А-2039) Иосиф Левит пишет: «Дорогие дочечки, можете поздравить своего папуся с окончанием полковой школы, правда, какое мне присвоили звание, я еще не знаю, днями нам объявят. Меня как отличника вместе с другими курсантами направили учиться в школу среднего комсостава, так что Ваш папуся по окончании этой школы будет средним командиром нашей славной Красной Армии. Надеюсь закончить эту школу не хуже полковой школы, т.е. отличником».

В ряде следующих писем Иосиф Яковлевич не столько сообщает о себе, сколько волнуется о здоровье жены и дочери, которые болели малярией, об их питании, условиях жизни, спрашивает об отношении хозяев квартиры, где проживала семья.

Пройти полный курс обучения в школе комсостава И. Левиту так и не удалось. 13 августа он писал: «мы днями уже выезжаем, не дожидаясь окончания учебы, на Армавир или в другую сторону, не знаю» (инв. № НВМ-1748). Письмо от 21 августа было отправлено уже из Ташкента: «Итак я начинаю отдаляться от Вас, дорогие! Когда начну приближаться – неизвестно. Выехал я из Катта-Кургана 19/VIII – 42, куда, пока не знаю, как только выяснится, сообщу» (инв. № НВМ-1749).

По мере приближения к линии фронта информации в письмах становится все меньше. В них Иосиф в основном

сообщает о своих передвижениях. 25 августа он отправляет письмо из Актюбинска, 31 августа – из Москвы, 2 сентября – со станции Бабаево со словами «обедал я вчера в Вологде» (инв. № А-2051). 6 сентября, видимо, уже по прибытию на фронт, пишет семье, что находится «недалеко от героического города Ленина» (инв. № А-2049), поскольку военная цензура запрещала прямо указывать место дислокации военной части.

В сентябре 1942 года, уже пребывая в рядах действующей армии, И. Левит получил ранение. 23 сентября он отправляет весточку из пересылочного госпиталя со словами «Жив, легко ранен в левую ногу» (инв. № А-2052). Очевидно, врачи, да и сам пациент, недооценили степень ранения и его последствия. Лечение в госпитале затянулось до марта 1943 года.

В этот период Иосиф Яковлевич пишет: «чувствую себя очень слабо» (письмо от 11 октября 1942 г., инв. № А-2053), «Я нахожусь в госпитале, выздоравливаю, ранение не серьезное, но я заболел...осколок попал в ступню через ботинок и его вынимали сбоку возле косточки» (12 октября, инв. № НВМ-1752). 21 ноября он сообщает: «Я так по здоровью чувствую себя сносно, но вот рана никак не заживает, поэтому меня перевели в другой госпиталь, возможно, что будут еще раз делать операцию» (инв. № НВМ-1753). Наконец 7 марта, вместе с поздравлениями «дочечек» с женским праздником, Иосиф пишет: «Рана у меня зажила и теперь я вступил в ряды действующих бойцов» (инв. № А-2055).

В это время Иосиф Левит, видимо, признанный комиссией ограниченно годным для воинской службы, в звании сержанта был назначен писарем при штабе Ленинградского фронта. Об этом нам известно не из писем, а со слов дочери, подтвержденных также данными из Книги памяти воинов-евреев, павших в боях с нацизмом², и электронной базы данных Книги памяти Украины³.

В 1943 году семья Левитов получала письма с фронта примерно 2–3 раза в месяц. Большинство из них имело штамп – «Проверено военной цензурой». Поэтому известий о трудностях фронтовой жизни, подробностей о боях и даже конкретной привязки к местности они не содержат. Иосиф Яковлевич сообщает: «Я жив и здоров, бью фрицев и надеюсь, что скоро мы выгоним из нашей Родины ненавистного врага и тогда заживем, как до войны» (письмо от 8 июня 1943 г., инв. № А-2058).

Иосиф искренне интересуется жизнью своих родных и знакомых: «Напишите, дорогие деточки, как поживаете, какова сейчас жизнь в «гражданке», как у нас выражаются. Ведь уже полтора года как я из гражданки и отвык уже от той жизни. Не встречалась ли ты больше с черниговчанами?». Тут же пытается сориентировать жену относительно своего местоположения – «Я нахожусь недалеко от того города, где Миша учился», имея в виду Ленинград (письмо от 29 июня 1943 г., инв. № А-2059).

И. Левит повествует о своем продвижении по партийной линии, сообщает, что его приняли в кандидаты, а позже – и в члены ВКП (б). Почти в каждом письме он радуется успехам Красной Армии в деле окончательной победы над врагом и надеется на скорую встречу с семьей. Так, в письме от 11 сентября 1943 года Иосиф Яковлевич пишет: «Сегодня передавали, что идут бои за Новгород-Северский, получишь это письмо, наши войска уже будут далеко под? (за?) Киевом и сможешь начать думать о возвращении на родную Украину» (инв. № А-2064). В письме от 19 сентября он отмечает: «Твои сообщения, Мотичка, об успехах нашей доблестной Красной Армии, слишком запаздывают, ибо я уже знаю о взятии Куликовки, так что через пару дней наши уже будут в Чернигове, мы даже уже курим кременчуцкую махорочку. Надеюсь, скоро поедем отстраивать наш любимый Киев» (инв. № А-2012).

Похожее оптимистичное настроение отмечено и в следующих письмах, например, 11 октября 1943 г.: «Не отчаивайся, Мотичка, что тебя не посылают пока на Украину работать. Ты также нужна и на этом участке фронта и принесешь не меньше пользы Родине, чем на восстановлении разоренной фашистами Украины. А к весне, может быть, вместе уже получим направление на работу, я думаю, что вместе и ехать будет веселее, правда?» (инв. № А-2068).

Настоящей радостью для Иосифа Яковлевича стал переезд осенью 1943 г. в Фергану, к семье, его матери и сестер – Полины и Ривы. Все чаще Иосиф скучает по дому. 23 ноября он писал: «Я вспомнил о нашей счастливой мирной жизни в Чернигове, и сейчас только смог оценить эту счастливую жизнь» (инв. № НВМ-1739).

Однако надеждам И. Левита на скорую встречу с родными не суждено было осуществиться. Его последнее письмо датировано 12 января 1944 г. Иосиф жалуется на длительное отсутствие писем, беспокоится о здоровье матери и просит Матрену Ильиничну не отпускать ее в поездку к дочери Рахили. О себе пишет: «У меня особенных новостей нет, здоров, питаюсь хорошо и всем обеспечен» (инв. № А-2072).

Спустя какое-то время семья получила письмо от товарища И. Левита, санинструктора П.В. Котова, написанное 21 января. В нем сообщается об обстоятельствах смерти Иосифа Яковлевича. Санинструктор упоминает, что 15 января 1944 г. И. Левит был представлен к правительственной награде за участие в прорыве вражеской обороны при форсировании озера Ильмень. После этого развернулись бои за освобождение Новгорода, в ходе которых Иосиф Яковлевич был тяжело ранен разрывной пулей в левую ногу. Ранение оказалось смертельным. В письме указано, что это произошло 18 января 1944 г. вблизи деревни Троицкой (инв. № А-2014). В других источниках⁴ встречается дата 17 января 1944 г., а

местом захоронения И.Я. Левита названа деревня Три Отрока Новгородской обл.

20 января 1944 г. в ходе Новгородско-Лужской операции войск Волховского фронта во взаимодействии с войсками левого крыла Ленинградского фронта г. Новгород был освобожден.⁵

Такова судьба участника Великой Отечественной войны И.Я. Левита, проследить которую удалось во многом благодаря документам, которые ныне хранятся в военно-историческом музее.

После смерти мужа его жена с дочерью вернулись на родину, в освобожденный Чернигов. Матрена Ильинична Козятникова принимала активное участие в работах по восстановлению разрушенного города. В музее хранится ее фотография этого периода, которая также является частью комплекса материалов, связанных с семьей Левит.

1. <http://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Ворошиловка>
2. http://jmemory.org/Show_Details.asp?num=5668
3. <http://www.memory-book.com.ua/people/book/50?page=4624>
4. http://jmemory.org/Show_Details.asp?num=5668;
<http://www.memory-book.com.ua/people/book/50?page=4624>
5. <http://www.prlib.ru/history/Pages/Item.aspx?itemid=794>

Евреи в партизанском движении на Черниговщине

Тема участия евреев в движении сопротивления на оккупированных территориях во время Второй мировой войны, недостаточно исследована и освещена. Особенно остро стоит вопрос применительно к партизанскому движению, а относительно Черниговщины – и подавно. Большинство сведений о евреях-партизанах относятся к Белоруссии, Волыни, Ровенщине, Ивано-Франковщине. В этих регионах исторически сложилась наибольшая концентрация еврейского населения на оккупированной территории СССР. Кроме того, в связи с быстрым продвижением гитлеровских войск на восток, в начальный период войны евреи не имели возможности эвакуироваться. В районах, близких к западной границе СССР, уже в августе 1941 г. были организованы еврейские гетто и трудовые лагеря. Бегство из них, невзирая на кажущуюся лёгкость, создавало серьёзные проблемы с многочисленными немецкими и полицейскими постами, отрядами карателей. Да и в партизанские отряды, в период их формирования, принимались люди преимущественно со своим оружием, которое приходилось добывать чуть ли не голыми руками. Кроме того, присутствовали и факты откровенного антисемитизма.

И всё же, несмотря на все объективные и субъективные факторы, уход из гетто, рабочего лагеря к партизанам для тысяч узников являлся едва ли не единственной возможностью выжить.

Евреи Черниговщины имели небольшие шансы на спасение. Те, кто не успел эвакуироваться в тыл отступающей Красной Армии, в большинстве своём были уничтожены.

Главная причина, как нам представляется, кроется в особой зоне военной администрации: оккупированная территория Черниговщины входила в прифронтовую зону. Судебная власть сконцентрирована в руках военных комендантов и армейских начальников. Таким образом, исход судебного дела мог иметь только два варианта: смертная казнь или оправдательный приговор. Последний, имея в виду военное время и геноцид, практически исключался...

Во Второй мировой войне евреи – одна из самых незащищённых национальностей. Не успевшие эвакуироваться и оставшиеся на оккупированной территории, они не могли найти снисхождения и надежды на жизнь, не могли, в случае необходимости, смешаться с окружающим населением. Искать поддержки у других людей – значит подвергать и их жизнь опасности. В такой ситуации, партизанские отряды представляли для евреев один из немногих шансов на спасение. И цель была довольно прозаична, но наиболее близка всему живому – сохранить жизнь себе и своим близким.

Целью данного сообщения являются не новые данные по Холокосту на Черниговщине, а некоторые сведения об участии евреев в сопротивлении оккупантам, в частности – партизанском движении. Среди евреев-партизан было немало командиров и комиссаров партизанских отрядов и соединений. Они занимали видное место среди руководителей штабов партизанского движения союзных республик и преподавателей курсов подготовки партизан и диверсантов¹.

Только поимённо установленных евреев-партизан Украины насчитывается не менее 5 тыс. человек, Белоруссии – более 10 тыс., России – около 1 тыс., свыше 1 тыс. – Литвы². Общая численность на оккупированной территории СССР составляет примерно 17500 человек³.

Партизанские отряды пополняли как целые еврейские семьи, так и сироты-подростки. В списках личного состава

отрядов Черниговского соединения в графе «сведения о семье», где речь идёт о бойцах-евреях, во многих случаях фигурирует запись «семья расстреляна немцами». Есть и такие записи: «женат, семья в отряде»⁴. Об этом упоминал и командир соединения А.Ф. Фёдоров: «Немало евреев,— писал он,— приходили к нам целыми семьями. Мужчины воевали, а пожилые, женщины и дети работали в нашем «тылу». Помню несколько таких семей – Якубовичи, Карасики, Давыдовичи, Сыровские, Непомнящие»⁵.

Нельзя не вспомнить евреев-партизан подростков в Черниговском соединении. В одном из отрядов воевал 15-летний Зяма Пергаменщик. В 1941 г. он окончил 7 классов в Мене. После эвакуации в городе осталось 140–150 евреев и всех трудоспособных, уже в сентябре, забрали в гетто. Привлекали на реконструкцию железных дорог под более узкую европейскую колею. 30 ноября 1941 г. сосед-полицай отпустил семью Зямы домой, а ночью начались расстрелы. Каратели врываются в дома, выводят по одному за дом и расстреливали. Сначала отца и мать, затем вывели Зяму, и после пинка в спину – выстрел. Пуля попала в плечо, мальчишка упал, лежал и молчал. Последним из дома вытащили рвущегося из рук 10-летнего брата, Иосифа. Убили выстрелом в затылок, пуля вырвала ребёнку щеку. Зяма всё видел своими глазами. В темноте, после ухода убийц, подросток схватил отцовский ватник и сапоги, решил предупредить знакомую, Менделевич Хаю, о расстрелах. Она жила неподалёку с двумя сыновьями. Хая с младшим сразу убежала в лес, а Зяма, со старшим – Шоей, решили пробираться к линии фронта. Добравшись до с. Тихоновичи, они прибились к партизанам. В дальнейшем отряд вошёл в состав Черниговского областного объединенного отряда. Пробыл в отряде, а затем – соединении, с 1 января 1942 г. по 27 сентября 1943 г., до расформирования. Был призван на службу в армию и после учебного дивизиона, уже

будучи радистом, вошёл в состав 49 миномётного полка. Воёвал в Прибалтике, принимал участие во взятии Кенигсберга. В 1991 г. вместе с семьёй эмигрировал в Израиль, где проживает и ныне⁶.

Примечательна и трагична судьба ещё одного партизана-подростка еврея – Миши Давыдовича. До войны он окончил четыре класса. После гибели матери, с сестрой ушёл в Злынковские леса где и разыскал партизан. Позднее отряд вошёл в состав Черниговского областного партизанского соединения А.Ф. Фёдорова. Миша стал неутомимым партизанским связным и разведчиком. Во время выхода из окружения небольшая группа разведчиков натолкнулась на немецкую засаду. Погибли все, мальчик был тяжело ранен. Когда шесть гитлеровцев приблизились к раненому партизану, он выдернул кольцо гранаты. Ему было 13 лет⁷.

Прошло уже 68 лет со времени окончания самой ужасающей войны в истории человечества, но зверства оккупантов по уничтожению евреев как национальности и их героическую борьбу с фашизмом нельзя забывать. Эта тема требует постоянного уточнения и исследования.

1. <http://guraluk.livejournal.com>>shoa Юрий Шевцов. Линьков, Бринский и евреи...

2. <http://jhistori.nfurman.com> >shoa И. Альтман. Холокост и еврейское сопротивление.

3. Там же.

4. <http://www.midrasha.net> – Глава VI. Евреи – партизаны.

5. Там же.

6. <http://citi.zp.ua>. Видео. Зяма Пергаменщик...

7. <http://www.midrasha.net> – Глава VI. Евреи – партизаны.

Михайло Часницький

*Світлій пам'яті
моєї дружини Галини
присвячується*

Чарівниця дитячих сердець

Древнє місто Глухів та Глухівщина дали світу багато відомих імен. Серед них гідне місце займають євреї.

Особливо обдарованим був Микола Андрійович із села Дунаєць, що на Глухівщині. Він займався поезією, історією, етнографією, вже в чотири роки він читав та писав російською, французькою та німецькою мовами. Написав елегію «Єврейські мелодії»¹. У Глухові жив, працював і похований на старовинному єврейському цвинтарі відомий письменник, педагог, просвітитель XIX ст. Л.Д. Цвейфель². Наш земляк Бенціон Ізраелі (Чорноморський) став одним із засновників кібуцу Кінерет в Ізраїлі та відомим діячем держави³. Глухівчанин Ілля Любомирський ще у 1909 році на Всеросійській виставці фотографій у Ростові-на-Дону здобув Золоту та Велику срібну медалі⁴. Ще була відома ціла родина фотографів Перських⁵. Батьки актора А. Равиковича теж були родом з Глухова. У цьому ж місті народився Заслужений артист БРСР Борис Янпольський, син якого Костянтин Давиденко став Героєм Радянського Союзу і довго мешкав у Чернігові. Глухівчани шанують пам'ять Героїв Радянського Союзу А.Л. Каплунова та Г.О. Рогачевського. На Глухівському єврейському цвинтарі зберігся пам'ятник А. Русакову. Картини його сина та онука й дотепер знаходяться в Ермітажі та Третьяковської галереї⁶. Всесвітньовідомим стало ім'я глухівчанина – астрофізика Й.С. Шкловського.

Глухівщина та Чернігів також пов'язані з іменами відомо-

го композитора Іллі Саца та його доньки Наталії Сац – засновниці Московського Державного Академічного музичного дитячого театру. Її мати, Ганна Михайлівна Щасна, народилась у селі Полошки Глухівського району. Згодом вона навчалась у Женевській консерваторії, була чудовою камерною співачкою. Батько, Ілля Олександрович Сац, був диригентом оркестру Московського художнього театру, геніальним музикантом.

Наталія Іллівна – яскрава і талановита особистість, яка жила мистецтвом: театром, музикою тощо. Своєю працею і наполегливістю вона досягла значних висот: стала Героєм Соціалістичної Праці, заслуженою артисткою Радянського Союзу, володаркою багатьох премій, була нагороджена орденами Жовтневої революції, Трудового Червоного Прапора, Дружби народів⁷. Наталія Сац стала першою в світі жінкою-режисером, засновником першого в світі Дитячого театру і Московського Державного Академічного Дитячого музичного театру, який тепер носить її ім'я. Вона була драматургом, педагогом, професором. Написала велику кількість книжок, серед яких автобіографічні «Всегда с тобой» та «Жизнь – явление полосатое».

Великий вплив на формування характеру та інтересів Наталії з самого дитинства мали її батьки. Батько народився у 1875 році у релігійній єврейській сім'ї у місті Чорнобилі, який на той час був відомий як батьківщина хасидських цадиків (мудреців). Дитячі роки Іллі пройшли у губернському місті Чернігові, де й досі зберігся двоповерховий будинок, який належав батьку, присяжному повіреному. На жаль, ані на батьківському будинку, ані на фасаді чернігівської класичної гімназії, де навчався Ілля, не встановлено меморіальної дошки⁸.

Відомою людиною була й сестра Іллі Наталія Сац-Розенель-Луначарська, актриса німого кіно.

Характер у Іллі Саца був неординарний. Навчаючись у гімназії, він краще всіх знав латинь та грецьку мови, цікавився музикою. У 15 років Ілля втік з дому. Працював у Києві на різних важких роботах. Поступив до Київського музичного училища, а потім до Московської консерваторії. У 1899 році за дорученням Л.Толстого та В.Короленка повіз гроші до Поволжжя. Там Ілля Сац організував їдальні для голодуючих, за що й потрапив під нагляд поліції. Батько порадив йому поїхати навчатись музики за кордон. Там, у Монпельє, Ілля зустрів і закохався у генеральську доньку Ганну Щасну, яка приїхала до Франції здобувати медичну освіту, хоча й мріяла про навчання співам в Італії⁹.

Діяльність Іллі дуже хвилювала його батьків. Після приїзду до Москви він почув, що його розшукує поліція, щоб заслати до Сибіру. І він робить дуже рішучий крок: добровільно вирушає до Іркутська. Незабаром до нього приїхала його наречена. А невдовзі прийшла телеграма від її батька: «Я не для того прожив таку довгуню жизнь, чтоб отдать любимую дочь еврею...» Незважаючи на це, Ілля та Ганна одружилися. Батько Іллі був дуже незадоволений цим і залишив сина без матеріальної підтримки. У 1903 році в Іркутську в молодій сім'ї народилась донька Наталія¹⁰.

Там, у Сибіру, Ілля організував музичний хор, слава якого докотилася до Москви. У 1904 році вони повертаються до столиці. Ілля Сац, маючи революційні погляди, зустрічається з Плехановим, переховує у себе революціонера М. Баумана. У Москві він швидко стає «неблагонадійним». Після загибелі Баумана поліція не дозволяла проводити мітинги, грати музику і співати, але Ілля Сац організував «невидимий оркестр»: революційна музика грала з відчинених вікон різних квартир двоповерхового будинку, а керував «оркестром» Ілля Сац, стоячи на даху¹¹.

У 1909 році Ілля створив товариство «Музика народу», до

якого ввійшли В. Качалов, В. Немирович-Данченко, К. Станіславський, Н. Плевицька та інші.

І.О. Сац збирав пісні на Уралі, Кавказі, Поволжжі, Криму. Зберігся запис 13 пісень, які він записав під час перебування на батьківщині дружини в селі Полошках. Зберігся й лист 1910 року Іллі Саца дружині в Полошки, де він писав: «Очень хочется постранствовать по полтавским кобзарям и гомельским евреям». У своїй книзі «Завжди з тобою» Наталія Сац з глибокою душевністю згадує кілька сторінок свого життя, пов'язаних з Полошками. «Переді мною біла хата-мазанка, усі вікна у листі дикого винограду, високий солом'яний дах. Коло хати квіти, кози, пташиний гомін – як все це не схоже на звуки Москви!», – пише вона¹². У Полошках Ілля Олександрович зустрічався з кобзарями, слухав їхню гру на кобзах, волинці, гармоніці, оленячому розі, малоросійській лірі. Записував пісні народних співаків, грав їм свою музику і казав: «Який я щасливий, що почув все це. Які таланти пропадають! Дякую їм, дякую!». «Батько ходив по лісу дуже радісним, до всього придивлявся і прислухався, щось писав на нотних аркушах, а вже в хаті грав нову музику, яка потім звучала у спектаклі «Синій птах»»¹³.

Рецензентами та першими слухачами спектаклю «Синій птах» були засновник Московського Художнього театру К.С. Станіславський, артисти І. Москвін, Л. Сулержицький. Великий Станіславський сказав: «Я горжусь, что Вы наш, и благодарю Вас за эту очаровательную музыку. Вы соединили сказку с огромной жизненной правдой и показали глубокую любовь к детям, к их внутреннему миру». Відомий композитор С. Рахманінов, перебуваючи у гостях у Сац, сказав: «Музыка к спектаклю «Синяя птица» просто очаровательна». У захваті від цієї музики був і В.І. Качалов.

У музиці до «Синього птаха» Сац використав усі полошківські мотиви: світанок, ранок, туман, ліс, дощ, спів птахів,

народні пісні. На відкритті спектаклю Ілля Сац диригував, а Наталія і Ніна були зачаровані музикою, яка багато в чому нагадувала їм Полошки.

І.О. Сац помер у 37 років у розквіті своїх творчих сил, працюючи над ораторією «Смерть». На прощальному концерті 23 листопада 1912 року грали музику із спектаклю «Синій птах», де диригентом був сам С. Рахманінов. Наталія Іллівна вже пізніше згадувала, як після однієї гри перед смертю батько тихо сказав їй: «Натушенька! Я скоро умру...», – і раптом заплакав...

Ілля Сац створив нову музику, був реформатором театру і став першим театральним композитором.

Через усе життя пронесла Наталія Сац любов до музики. Особливо їй запам'ятались звуки сопілки, на якій грав колись її брат Федір. Це були звуки живої природи. На жаль, не здійснились мрії брата пограти «на золотій трубі у великому оркестрі»: він загинув у 1917 році. Першим вчителем музики Наталії був її батько. Наталія з насолодою підспівувала батьку перед М.Є. П'ятницьким пісні з Полошок. Шестирічною дівчинкою прийшла вона до Московського музичного інституту, де директором була Є.М. Візлер. У 1917 році вона закінчила музичний технікум ім. А.Н. Скрябіна.

Найдорожчим вчителем після батька для Наталії стала мати. Ще молодою Ганна Михайлівна навчалась в Італії, співала в хорі Московського художнього театру, де Ілля Сац керував музичною частиною. Після смерті чоловіка Ганна Михайлівна почала давати уроки співів. Деякі з її учнів стали відомими співаками: Ю.О. Завадський, О.В. Бакланова, Ю.В. Серова, П. Антокольський. Були серед учнів і багаті безголосі пані. Ганна Сац стала співати романси Чайковського і Рахманінова, які вивчала під акомпанемент дочки Наталії.

Наталія і Ніна після смерті батька безкоштовно навчались у гімназії. У 14 років Наталія Сац почала працювати у Теа-

трально-музичній секції Московської Ради. Вона залучила до музичної творчості відомих артистів та співаків. Серед них – знамениті співачки Н.А. Обухова і Ганна Ель-Тур , а також композитор О.Т. Гречанинов. Уже 1918 року розпочалися дитячі концерти відомих артистів, які їздили виступати у дальні куточки Москви на підводах. Наталія Сац організувала виступи колишніх артистів «його імператорської величності» з дитячими програмами перед дітьми робітників. Раніше їх бачили тільки «обрані» та тільки дорослі. Серед них була і всевітньовідома співачка А.В. Нежданова.

У 1920-ті роки Наталія вирішила зблизити два світи: музику і дітей. І це їй вдалося. На її прохання Великий театр у Москві став давати один спектакль у тиждень безкоштовно для дітей-вихованців дитячих будинків та бідних. У 1921 році Наталія стала одним із засновників Московського театру для дітей, з 1936 р. – Центрального дитячого театру, керівником і режисером якого вона була. Займати ці дві посади було дуже важко, але вона віддавала всю себе цій справі. Наталія Сац запровадила виконання симфонічних концертів для дітей, танці з балетів Чайковського «Лускунчик», «Спляча красуня», «Лебедине озеро». Вона організувала зустрічі дітей з видатними співаками І.С. Козловським та В.В. Барсовою. Створила не тільки нові дитячі п'єси, а і дитячі симфонії, в яких окрім музики були і слова. У 1936 році Наталія Іллівна запросила до театру відомого композитора С. Прокоф'єва, який особисто грав музику декількох дитячих спектаклів. У спектаклі «Петя и волк», де Наталія читала текст, а Прокоф'єв грав музику, народився великий витвір музичного мистецтва. Була задіяна велика кількість музичних інструментів, яких діти ще не чули і не бачили. Після цього виступу спектакль «Петя и волк» здобув міжнародне визнання. У театр прийшли корифеї – композитори Т.М. Хренніков та Д.Б. Кабалевський.

У 1953 році Наталія Сац закінчила театрознавчий факуль-

тет «ГИТТИСа», пізніше отримала вчену ступінь кандидата мистецтвознавства, стала першою жінкою-режисером, а у 1965 році здійснилася її мрія: у Москві оперою М. Красева «Морозко» у постановці Н. Сац відкрився Центральний дитячий музичний театр.

До цієї мети вона йшла з далекого 1918 року. Ще у 1930-ті роки нарком освіти РРФСР А.В.Луначарський, даруючи Наталії своє фото, підкреслив її талант¹⁴. Праця для дітей була її щастям, її мрією. «Дитячий театр – це своєрідний інститут громадського, морального, естетичного виховання дітей», – казала Наталія Іллівна. Головна мета театру – допомогти людям краще і глибше розуміти друг друга, зміцнювати дружбу. Театр – це зразковий учитель не тільки молоді, а й дорослих. Театр – це зустріч з юністю¹⁵. Ці мотиви завжди звучали у творчості знаменитої Наталії Сац.

Ще в дитячі роки Наталія дала слово батьку знайти Синього птаха – птаха щастя, мрії і надій. І вона знайшла його – неймовірною працею і вірою у свою перемогу. На цьому шляху вона пройшла через величезні перешкоди та життєві випробування. У 1937 році її оголосили дружиною «ворога народу» і засудили до п'яти років ув'язнення. Прямо на роботі заарештували її чоловіка, Ізраїля Яковича Вейцера, а потім і її саму. Після Бутирської тюрми вона була в Сибіру, захворіла на висипний тиф. Саме в такий критичний момент до Наталії навідалася мати, Ганна Михайлівна Сац. Вона вселила в неї віру в життя, надію на майбутнє. Наталія почула від матері слова: «Неси культуру, донечко, завжди і всюди». У 1944 році Наталію Сац не пустили до Москви. Мешкаючи в Алма-Аті, вона створює Театр юного глядача. У 1958 році вона повертається у Москву, але її не пускають до театру. Тільки у 1965 році збулась мрія її життя. З дитячим театром Наталія Сац об'їздила весь світ.

Їй було вже за 70, а вона залишалася життєрадісною, енер-

гійною, носила брюки, високі підбори і заряджала всіх своєю позитивною енергією. Про твердість її характеру може розповісти такий вчинок. По закінченню будівництва театру треба було підняти і поставити на даху багатотонну емблему театру – арфу із зображенням синього птаха. Кран не міг підняти її. Наталія Іллівна умовила кранівника спробувати ще раз, і він погодився. Коли арфу почали ставити на даху, кран почав хилитися. Ось-ось могла статися катастрофа, але Наталії пощастило – емблему вдалося встановити. Від радощів Наталія Іллівна у свої 76 років залізла на дах, обняла арфу і простягнувши руку вперед, закричала: «Папа! Я нашла Синюю птицю!»»

1. Часницький М. М. Глухов. Евреи. Память жива. – К., 2009. – С.24– 27.
2. Там само. – С.22–23.
3. Там само. – С.28–31.
4. Часницький М.М. Евреи. Глухов и Сумщина. – К., 2011. – С.54.
5. Там само. – С.33.
6. Там само. – С.223–226.
7. Брановер Г. Г. Российская Еврейская Энциклопедия. – М., 1997. – Т.3. – С.27.
8. «Хадашот» (Новости). – №3 (109). – Март 2004. – С.8.
9. Сац Н. И. Жизнь – явление полосатое. – М.,1991. – С.8–10.
10. Там само. – С.9–10.
11. Сац Н. И. Всегда с тобой. – М.,1978. – С.27.
12. Єроха М.С. Наталія Сац : Полошки пам’ятаю і люблю// Народна трибуна. – № 91. – 1983. – 16 грудня. – С.2.
13. Там само. – С.2.
14. Там само. – С.2.
15. Сац Н.И. Эстетика. На путях к прекрасному. – М.,1986. – № 12. – С.8–9.

Борис Гольденберг – организатор черниговского промышленного лозоплетения

Памяти профессора Иосифа Борисовича Гольденберга

С уроженцем Чернигова профессором Магнитогорского Государственного технического университета Иосифом Гольденбергом я познакомился примерно в 2004 году через редактора нашей общинной газеты «Тхия» Льва Петлаха и не совсем обычным образом – благодаря моим публикациям в газете.

«Тхию» в Магнитогорск посылал одноклассник Иосифа Борисовича – член нашей общинной организации ветеранов ВОВ, к сожалению, ныне уже ушедший из жизни Матвей Наумович Гершанов.

Сначала наша переписка с Иосифом Борисовичем шла через Л. Петлаха, а потом, после отъезда последнего на ПМЖ в Германию, уже напрямую, иногда в конвертах (так душевнее), но чаще по электронной почте. Сказать о том, что Иосиф Борисович интересовался жизнью еврейской общины Чернигова и вообще жизнью города – считайте ничего не сказать. Это был большой Патриот своего еврейского народа и города, в котором родился. А ведь на Урале ко времени нашего знакомства он жил и работал уже более 60-ти лет! И поэтому слово «патриот» по отношению к Иосифу Борисовичу Гольденбергу я и написал с заглавной буквы.

Наша с ним плотная переписка была немного односторонней – Иосиф Борисович интересовался, хвалил, советовал, а я отвечал на его бесконечные вопросы. Профессор Гольденберг был человеком весьма скромным и не очень распространялся

о своих научных и не только научных достижениях. Как-то он сообщил мне, что организатором и первым руководителем Черниговской лозовой фабрики был его отец Борис Маркович Гольденберг. Для меня это был как гром среди ясного неба. Я уже давно вёл картотеку евреев – уроженцев Чернигова, оказавших влияние на развитие нашего города и региона и, в частности, организаторов промышленности. В Чернигове всем известны имена евреев – строителей, создателей и руководителей крупнейших черниговских промышленных предприятий, известных не только в бывшем СССР, но и за рубежом (в наше время многие из этих предприятий, к сожалению уже прекратили своё существование): заводов «Химволокно», Камвольно-суконный комбинат (КСК), Музыкальной фабрики, завода «Металлист» и мн. других. И тут такое открытие! Лозовая фабрика! И тогда по моей просьбе Иосиф Борисович написал специально для нашей газеты очень интересную статью «Черниговское лозоплетение» («Тхия» от 24.09 2007 г.) о создании Черниговской лозовой фабрики и о её организаторе и первом директоре, своём отце Борисе Марковиче Гольденберге.

Наша переписка с Иосифом Борисовичем велась довольно плотно. На мой ежемесячный конверт с вложением (газета «Тхия» и письмо) я получал довольно подробное ответное письмо от моего уральского адресата, причём каждый раз с новой, интересной информацией. Так продолжалось до 3 июля 2010 года. В тот день я получил последнее письмо от Иосифа Борисовича Гольденберга...

В начале октября 2010 года мне пришёл конверт из Магнитогорска. Писала незнакомая мне раньше женщина – Валентина Марковна Литвинова. Она сообщала, что И.Б. Гольденберг умер 18 сентября и что сведения обо мне она почерпнула из его архива. Валентина Марковна сообщала также, что ещё при жизни Иосиф Борисович просил её заняться его архивом и бумагами и что у неё уже есть договорённость с городским

музеем Магнитогорска и музеем университета, где он работал, о том, что они примут архив профессора. Свои же музыкальные сочинения Иосиф Борисович ещё при жизни передал Магнитогорской консерватории. Сообщила она мне, что есть в его архиве документы, которые касаются Чернигова и непосредственно Лозовой фабрики и её организатора Бориса Марковича Гольденберга. Я позвонил в Магнитогорск... Через две недели я получил посылку с этими документами.

Сегодня, прежде чем передать эти документы хранителям и исследователям истории в Государственный архив Черниговской области, я решил сам обработать их и написать доклад.

Борис Маркович Гольденберг родился в 1888 г. в городе Чернигове в семье, как он написал в своей автобиографии, мелкого ремесленника-кустаря. Первоначальное образование он получил в Черниговской торговой школе, а затем, с помощью Черниговской еврейской общины, поддерживаемой благотворителями-меценатами, он продолжил образование, закончив в 1910 г. Киевское 2-е коммерческое училище, по окончании которого служил по 1919 год в должности помощника бухгалтера «Торг. Дом. Бух – Рахштейн».

В документе под названием «Личный листок по учёту кадров», в верхнем правом углу которого красуется известный всем бывшим советским гражданам, но кажущийся не совсем уместным в данном документе, девиз «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» В пункте 4. «национальность» значится *еврей*, в п. 5 «Соц. происхождение: а) бывшее сословие (звание) родителей *мещане*, б) основные занятия родителей до Октябрьской революции *кустарь (корзинщик)*, после Октябрьской революции *тоже самое*».

Интересно, что этот Личный листок заполнен не в 1920 и даже не в 1937 году, а в ноябре 1941(!) года. Внимательно же советская власть следила за сословным происхождением своих граждан даже в годы войны! Далее идут сведения уже о на-

стоящем социальном положении анкетированного: *служащий*. Узнаём мы, что Борис Маркович в ВКП(б) никогда не состоял, ни в каких армиях не служил и по возрасту и по состоянию здоровья снят с воинского учёта. А вот в графе «Знание иностранных языков и языков народов СССР» (обратите внимание: сначала спрашивается «иностранных») Борис Маркович указал *английский* (правда, подчеркнул – *слабо*). А вот *русский и украинский* – хорошо. Смело, ведь в те годы и слабое знание иностранного, могло стать основанием для обвинения.... Интересен и довольно внушительный его послужной список. Но сведения о послужном списке, не такие сухие, как в Листке, мы лучше почерпнём из Автобиографии, написанной Борисом Марковичем Гольденбергом 1 января 1948 года.

Из Автобиографии мы узнаём, что Б.М. Гольденберг в 1919–1920 гг. перенёс тяжёлую болезнь (злокачественный плеврит). С 1920 по 1923 год он работал на разных ответственных должностях в Черниговском Опродкомгубе и Губпродкоме. А с 1923 по 1927 год руководил лозовым производством Черниговского Комитета борьбы с безработицей (Комборбез), а после его ликвидации до 1932 года руководил организованным на базе ликвидированного Комборбеза Черниговским Кооперативным Товариществом «Лозоплетение». С 1932 года Б.М. Гольденберг руководил построенным по его расчётам и по его проекту первым в СССР(!) Черниговским лозопарильным заводом (Всеукраинской сырьевой базы Укрлеспромсоюза).

Вот интересный документ.

ВИТЯГ

з протоколу засідання Правління УКРЛЮЗОЦЕНТРУ

№ 29 від 11 червня 1931 р.

В частині «ухвалили» читаємо: «Відмітити особливу в цій справі роботу Члена Правління Чернігівського Складково-Сировинного Товариства «Лозоплетіння» т. Гольденберга Б.М., з

ініціативи і за активною участю якого було розпочато і тепер доведено до кінця будівництво Чернігівського Лозопарильного заводу, що є поки що єдиним на території Радянського Союзу.

За відзначення роботи в цій галузі – послати т. Гольденберга на лікування за рахунок Укрлозоцентру».

Как видим, в первой трети прошлого XX века, в тяжелейшие для страны годы разрухи сын кустаря-корзинщика задумал и начал активно восстанавливать один из прекраснейших украинских народных промыслов – лозоплетение. Этому, безусловно, способствовали благоприятные природные условия: по берегам реки Десны и других притоков Днепра буйно разрасталась лоза.

Итак, в 1932 году Б.М. Гольденбергом и его единомышленниками было осуществлено благое дело – налажен и запущен технологический процесс изготовления лозовых изделий и таким образом возрожден лозовый промысел Украины. Только теперь этот промысел стал промышленным и дал возможность создавать рабочие места, чем спас от голода и вымирания в те сложные годы многих людей. Ведь их изделия из лозы оказались необходимыми и потому имели постоянный сбыт. Уже в те времена черниговской лозой было обеспечено лозоплетение Украины, Подмосковья и Поволжья.

Судя по послужному списку Бориса Марковича, его неординарные способности, таланты и инициативность успешно использовались властями.

С апреля 1932 по март 1937 гг. Б.М. Гольденберг – директор Черниговского лозопарильного завода «Им. 8-го БЕРЕЗНЯ». Со времени реорганизации лозопарильного завода в кооперативное Предприятие в марте 1937 года до октября 1938 года он состоял в должности председателя правления лозопарильного завода-артели. С октября 1938 по январь 1939 года Гольденберг – зав. Оперативным отделом завода, а с января 1939 по май 1941 года – технорук завода.

Думаю, это последнее назначение хотя и выглядит так, но не является понижением. Видимо, тогда с хорошими техническими специалистами в этом необычном производстве были проблемы.

В мае 1941 года Б.М. Гольденберга неожиданно назначают на должность ну уж никак не связанную с лозовым производством – коммерческого директора Черниговской макаронной фабрики. И вот – ВОЙНА...

Однако Гольденберг продолжает работу на макаронной фабрике вплоть до 23 августа 1941 года. В нашем распоряжении имеется Удостоверение за № 2/18, выданное 24 июля 1941 г., которое гласит:

«Предъявитель сего тов. Гольденберг Б.М. есть действительно нач. Отдела Снабжения и Сбыта Черниговской макаронной фабрики им. Крупской, что подписями и приложением печати удостоверяется».

Бои за Чернигов начнутся 28 августа 1941 года...

Следующий документ, имеющийся в нашем распоряжении, – СПРАВКА, выданная Ново-Сергиевским райисполкомом, – сообщает о том, что гр-н Гольденберг Б.М. со своей женой Эстер Моисеевной и сыном Гольденбергом Иосифом Борисовичем, эвакуированные из г. Чернигова (УССР), направляются на место жительства из Ново-Сергиевского района Чкаловской области в Новосибирскую или Томскую область. Довольно странное это «или». У меня нет сомнения в том, что власти, переселяя семью уже эвакуированного в тыл Гольденберга, думали только о том, как лучше использовать его организаторские способности в оборонной промышленности.

Но в октябре того же 1941 года Гольденберг оказывается не в Новосибирской или в Томской, а в Кемеровской области. Там, в городе Киселёвске, он трудится на ответственных должностях на заводе № 605 НКБ (Наркомат Боеприпасов) СССР до августа 1947 года.

Приведём только два имеющихся в нашем распоряжении документа того времени.

Уважаемый товарищ Гольденберг

Вас как одного из лучших стахановцев, способствовавшего своей высокопроизводительной работой досрочному выполнению заводом производственной программы за июнь месяц и 2-й квартал 1942-г., Заводоуправление, Партком ВКП (б) и заводской комитет премирует настоящей продовольственной посылкой.

Мы твёрдо верим, что и во всё последующее время Вы также будете показывать образцы стахановской работы, что из Ваших умелых рук на фронт потекут новые составы боеприпасов, несущих смерть фашизму, победу и радость всему трудящемуся человечеству.

ВПЕРЁД, ТОВАРИЩ, к ПОБЕДЕ!

Директор завода №-605 НКБ СССР Парфёнов.

Секретарь Парткома ВКП (б) Теленчак.

Председатель Завкома Ермилов.

И вот второй интересный документ – СПРАВКА, датированная январём 1943 года и выданная Киселёвским военным комиссариатом. «Настоящим подтверждается, что гр-н Гольденберг Борис Маркович, родившийся в 1888 году в городе Чернигов, являлся на переосвидетельствование по приказу НКО 1942 года № 336 и 11 января 1943 года Комиссией при Киселёвском Военном Комиссариате признан годным к строевой службе по ст. 24 гр I пр. 336 – 1942 года».

Этот документ интересен тем, что ярко отражает ситуацию на фронте. Как известно, летом 1942 года началась Сталинградская битва, и самые тяжёлые бои, когда многим казалось, что враг победит, ведь немецкие войска находились в нескольких сотнях, а то и десятках метров от Волги, происходили именно в январе 1943 года. И Приказ НКО № 336 был издан

именно в период Сталинградской битвы 24 октября 1942 г.

И на данном примере можно увидеть, что в бой правительство СССР уже готово было бросить даже людей уже давно списанных, в том числе и по состоянию здоровья, и которым уже перевалило за 55 лет! Но Сталинградская битва завершилась полной победой Красной Армии 2 февраля 1943 года, и это спасло от смертельного призыва многих.

Чернигов был освобождён в сентябре 1943 года.

13 ноября 1944 года на официальном бланке Союза лесной, лесохимической и деревообрабатывающей промышленной кооперации Черниговского ОБЛЛЕСПРОМСОЮЗа в г. Киселёвск приходит письмо.

«Тов. Гольденбергу. По договоренности с известным Вам сотрудником Островянским, Черниговский Облеспромсоюз предлагает Вам прибыть на место работы по организации лозопарильного завода в городе Чернигове, на что высылаем вызов. При чём даётся вызов на г. Нежин в виду затруднений с квартирами в Чернигове. Все же остальные условия со стороны Облеспромсоюза будут Вам предоставлены».

Имеется в Архиве Гольденберга и письмо Исполнительного комитета Черниговского областного совета от 11/11/1944 г. начальнику Киселевского райотдела милиции Кемеровской области о том, что Черниговский облсовет депутатов трудящихся разрешает въезд в г. Нежин Черниговской области Гольденбергу Б.М. и его семье, состоящей из 5 человек.

Но война ещё шла во всю свою убийственную силу, и, как видно, государство ещё нуждалось в Борисе Марковиче Гольденберге на главном, оборонном направлении.

Вторичное (так указано в углу документа) письмо от 9/07/1947 г. пришло товарищу Гольденбергу Борису Марковичу в Киселёвск уже из Киева, из Украинского союза лесной лесохимической и деревообрабатывающей промышленности. И подписано оно зам. Председателя УКООПРОМЛЕССОЮЗа тов. Рожок. Письмо, безусловно, написано по просьбе, посту-

пившей из Чернигова, и в нём выдержана дистанция чиновника республиканского ранга по отношению к адресату: «Учитывая, что до эвакуации Вы на протяжении ряда лет работали в системе Укоопромлессоюза, сообщаем, что Вам может быть предоставлено место по специальности в Системе Черниговского леспромсоюза...».

25 августа 1947 года, ровно через 6 лет после того, как семья Гольденберг покинула родной Чернигов, Борис Маркович получает документ, свидетельствующий о том, что он вместе с женой переезжает на Украину, в город Чернигов по вызову Украинского Союза лесной Кооперации УКОПРОМЛЕСОСОЮЗ на место работы по реэвакуации.

Внизу письма зам. Председателя УКОПРОМЛЕСОСОЮЗа есть приписка, сделанная рукой сына Бориса Марковича, Иосифа Борисовича, сообщающая нам, каким образом и когда его семья возвратилась в Чернигов – *Ж.Д. поезд 732; 05.09.1947.*

С 22 октября 1947 года Борис Гольденберг работает в должности председателя правления Черниговского артели «Лозорогозный комбинат». Как, в какие сроки и какими быстрыми темпами было организовано качественное послевоенное лозоплетение в Чернигове, видно из оценочного РЕШЕНИЯ Экспертного совета постоянного павильона лучших образцов товаров широкого потребления Всесоюзной торговой палаты в городе Москва от 13 июля 1951 года: «Об освоении и организации производства гарнитуров плетёной мебели артелью «Лозорогозный комбинат» Черниговского Леспромсоюза». В решении предписывается утвердить к выпуску образец гарнитура плетёной мебели из 7 предметов, представленный Укрлеспромсоветом, изготовленный артелью «Лозорогозный комбинат» Черниговского Леспромсоюза. Один из пунктов Решения предписывает назначить премии за разработку конструкции, освоение и организацию производства мебели. РЕШЕНИЕ подписано Председателем экспертного совета – Министром торговли Союза ССР Жаворонковым.

В каких бытовых условиях жил директор предприятия, мы не знаем. В те годы было трудно всем. Но Гольденберг, как видно, не пользовался своим служебным положением. Ярким подтверждением этому является следующий документ.

Выписка из постановления № 310 заседания Черниговского Облпромсовета от 18 июля 1955 г. «О распределении жилой площади». В ней Правление Облпромсовета ПОСТАНОВЛЯЕТ: «1. Предоставить тов. Гольденбергу Б.М. жил. площадь 14 кв.м., состоящую из одна комната общая кухня, в доме № 58 по улице Коцюбинского». Обратите внимание: и это через 10 лет после войны и 8 лет успешного руководства предприятием!

Для более яркого освещения как личности Б.М. Гольденберга, так и дальнейшей истории развития черниговского лозоплетения, следующий документ необходимо привести полностью.

Первому Секретарю
Черниговского Обкома К.П.С. Украины
тов. Дорошенко П.Е.

Копия

Председателю Черниговского Облисполкома
тов. Борисенко Н.М.

Быв. Председателя арт. Лозокомбинат Гольденберга Б.М.,
прожив. по ул. Попудренко 66, кв.34.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Черниговская область является, как известно, одной из областей Украины, имеющих большие массивы лозовых и розовых площадей, в том числе лозу ивовых пород «Саликс Олеандра», – пригодной для производства мелкого рода лозовых изделий. Этому благоприятствуют природные условия мест нахождения этих площадей, особенно в поймах рек Десны и Днепра, многих озёр.

На базе этого сырья на Черниговщине, как и на ближайшей

Киевщине, Днепропетровщине и других областях Украины, исторически создавался промысел различных лозоизделий – хозяйственных, бытовых и прочих. В 20-х годах в Чернигове, как и в некоторых других областях Украины, было создано первое Кооперативное Т-во кустарей-одиночек всей области – «Лозоплетение».

В 30-х годах, в связи с развернувшейся большой потребностью в лозсырьё для Украины, Московской области и других, по моему проекту, организовавшимся в то время на Украине Союзом Лесной Промкооперации, куда вошли и лозовые объединения, был построен в Чернигове «Лозозавод» – сырьевая база, снабжающая всю систему сырьём. В августе 1941-го года, во время войны, в числе других предприятий города, завод этот погиб.

С окончанием войны, в 1945-м году, лозовый промысел на Черниговщине и другие промыслы начали своё восстановление. В конце 1947-го года быв. Украинским Союзом Лесной Промкооперации я был отозван из Кузбасса, где работал на одном из заводов треста «Кузбассуголь», для восстановления лозового промысла на Черниговщине, и, особенно, в Чернигове.

В условиях возможностей того времени было решено на базе оставшегося после войны помещения бывшей артели «Лозовик», создать артель «Лозокомбинат» по выпуску высококачественной художественной мебели. Это решение себя оправдало и было выполнено.

За выпускаемую мебель и другие изделия артель приобрела очень высокую марку, неоднократно награждалась Переходящим Красным Знаменем области. Все время артель была постоянным поставщиком Главного Управления Санаториями, домов отдыха Крыма, Кавказа и других организаций. Мебелью артели были обставлены пароходы и вокзалы открывшегося канала «Волга-Дон», сцены ведущих театров Москвы, Киева, Ленинграда и других городов.

В связи с перспективой дальнейшего роста развития производства, в 1950-м году по моему ходатайству был составлен проект постройки на территории «Лозокомбината» и на его базе – Лозомебельной фабрики. Имелась в виду мебель не примитивная, кустарная, из лозы, а высококачественная – художественная в комбинации с камышом, бамбуком и другими материалами.

Намечалось построить фабрику не по названию, а по содержанию, с применением современной техники и т.п. Строительство началось в 1953-м году, а в 1955-м году я заболел, перенёс две хирургические операции и вышел из строя. Подошёл закон о пенсии, я превратился в пенсионера.

Тем временем, строительство фабрики закончилось, предприятие существует, но оно совершенно отошло от намеченных целей, которые имели в виду при строительстве. Для профиля продукции настоящего времени не было надобности в капиталовложении около 6 млн. рублей. Плести кузова лозовые на коляски и санки, которые выпускает завод «Металлист», причём выполнять ими план не по стоимости кузова, а всей коляски, – строительства не нужно было. Кузова лозовые и вручную, кустарным прадедовским способом можно выпускать в любом помещении без особых крупных капиталовложений, так же как и примитивную лозовую мебель.

Исходя из вышеизложенного, считаю себя обязанным изложить свои соображения о том, что необходимо сделать, чтобы намеченное в своё время проектом создание предприятия по выпуску мебели высшего качества, на которую имеется огромный спрос в стране, было бы осуществлено.

Необходима постепенная реконструкция всего производства, не меняя пока, насколько возможно, ассортимент выпускаемых в данное время изделий, поскольку имеется производственный план, со всеми вытекающими последствиями. Одновременно постепенно переходить на механизацию, кон-

вейерную систему, работу по процессам и т.д., рационализацию.

Проработав более 40 лет по одной специальности на родной Черниговщине, чувствуя себя физически вполне трудоспособным, не могу быть спокойным, не закончив дела, которое в своё время было начато по моей инициативе. Поэтому я хотел бы с имеющимся на предприятии руководством провести реконструкцию производства, осуществить свою давнюю мечту. Нет у меня никакого сомнения в успехе. Нужно правильное меня понимание и поддержка мероприятий, которые будут намечены.

Работу мою в прошлом и лично меня знают многие руководители и работники местных и районных предприятий и учреждений, с которыми встречался по работе, в том числе ныне Зам. Председателя Облплана тов. Косенко Т.П.

Прилагаю снимок, сохранившийся случайно у меня, из ассортимента мебели, которую «Лозокомбинат» выпускал до 1955 г., а также копию решения № 183 Э.С.П.П. ВТП от 18/7/1951 г.

5 сентября 1962 г. Гольденберг Б.М.

Видимо, Докладная записка Бориса Марковича произвела впечатление на первого секретаря обкома партии, так как буквально через шесть дней Управление местной промышленности облисполкома направляет ему официальное письмо

«Быв. Председателю арт. «ЛОЗОКОМБИНАТ» тов. Гольденбергу Б.М. Черниговский облместпром просит Вас принять участие в детальном рассмотрении Вашего предложения о реконструкции Черниговской фабрики лозовой мебели совместно с её руководителями. В связи с этим, просим Вас явиться 17 сентября 1962 г. к 9 часам утра в областное управление местной промышленности. Начальник ОБЛМЕСТПРОМа (Н. Демченко)».

И буквально через два дня после вышеупомянутого совещания Начальник ОБЛМЕСТПРОМа Н. Демченко посылает письмо председателю ОБЛПЛАНу Рузанову Г.С. и копию Гольденбергу Б.М. В письме сообщается:

«Облместпром рассмотрел предложения по расширению производства художественной лозовой мебели на Черниговской фабрике лозовой мебели, выдвинутые в письме т. Гольденберга.

По этим предложениям даны указания директору фабрики о расширении производства художественной мебели в текущем году, обеспечить выполнения плана по изготовлению 1000 комплектов гарнитуров лозовой мебели.

В 1963 году будет предусмотрено сокращение производства лозовых стульев на этой фабрике и увеличение производства лозовой мебели».

Вот так 50 лет назад благодаря патриоту своего дела и патриоту своего родного города Берко Мордуховичу Гольденбергу (так имя и отчество указаны в имеющихся у меня его личных документах) продолжилась история развития промышленного лозоплетения на Черниговщине.

Б.М. Гольденберг умер через пять лет, 27 июня 1968 года, и похоронен на Черниговском еврейском кладбище, по правой стороне центральной аллеи.

В начале 2000 года сын основателя и первого директора фабрики Иосиф Борисович Гольденберг связался с руководством Закрытого акционерного общества «Черниговская фабрика лозовых изделий». Он интересовался состоянием дел на фабрике и сообщал, что после кончины его отца у него осталась папка с документами и фотографиями, и что он готов, если эти документы и фотографии заинтересуют руководство фабрики, передать их в Чернигов.

Как видно из переписки, эти документы и фотографии поступили в Чернигов.

Но в письме от 13.06.2000 г. директору фабрики мы находим следующее:

«У меня имеются документы, относящиеся к деятельности моего отца – Гольденберга Б.М.: личный листок по учёту кадров, автобиография, справки, удостоверения, членские билеты, и другие материалы, – которые, на мой взгляд, могут представить интерес для истории развития производства лозовых изделий в Чернигове. Если эти документы не представляют для Вас интереса, то сообщите, пожалуйста, полный почтовый адрес Черниговского Областного архива, фамилию, имя и отчество заведующего, на имя которого я мог бы отправить оставшиеся документы отца».

Как читатель понимает, именно эти документы и переслала мне из Магнитогорска Валентина Марковна Литвинова. И данный доклад написан именно на основе этих материалов. Сегодня у меня уже есть договорённость с директором Государственного Архива черниговской области Раисой Борисовной Воробей о передачи их в Архив. Так что желание Иосифа Борисовича будет исполнено, и все желающие смогут ознакомиться с этими материалами.

И ещё....

Без этого последнего документа в папке – черновика письма Иосифа Борисовича Гольденберга, написанного директору Закрытого акционерного общества «Черниговская фабрика лозовых изделий» А.М. Симонову 30 октября 2001 года, – этот доклад будет не полным.

«Шановний Олександрє Михайловичу!

Надсилаю Вам вирізку з газети «Магнітогорський Металл», де є інформація про лозоплетіння в Магнітогорську. В місті, де я живу, з допомогою лози лікують людей з пошкодженою психікою. Лікують безкоштовно.

Я подумав про Ваше виробництво. Ви можете організувати у себе чи в психлікарні подібний відділ арттерапії, яка

повертає людям психічне здоров'я. Розумію, треба залучити до цього лікарів, адміністрацію міста, можливо й інших. Адже лоза повертає людям життя. Воно того варте! Пам'ятаю, що мій батько Гольденберг Б.М. до артілі «Лозовик», яку він організував в 20-ті роки минулого століття, залучив чимало інвалідів громадянської війни з пошкодженою психікою. Вони плели верейки. Пам'ятаю, що члени родин цих людей приходили до нас додому дякувати батька. Це правда. Може, треба цей ефект лозоплетіння використати з лікувальною метою?

Бажаю успіху.

Буду дуже Вам вдячний, якщо Ви зможете відповісти на цей мій лист.

З пошаною, Й. Гольденберг».

Будем надеяться, что современная Черниговская фабрика лозовых изделий сохранит славные традиции черниговского промышленного лозоплетения, заложенные великим энтузиастом и талантливым организатором Борисом Гольденбергом.

P.S.

Написав этот доклад на VIII Международный научный семинар «Евреи Левобережной Украины: история и культура», который должен был состояться 11 апреля 2013 года в Чернигове, я отправил 25 марта его текст электронной почтой для ознакомления теперь уже моему новому магнитогорскому корреспонденту Валентине Марковне Литвиновой. Буквально на следующий день я получил от неё ответ. Валентина Марковна сообщала, что с большим интересом прочитала доклад и прочла его дочери Иосифа Борисовича Гольденберга Инне, которая имеет инвалидность по зрению и сама не может читать. «Инна очень тронута и благодарит Вас бесконечно», – писала Валентина Марковна. Далее она сообщала, что Инна хочет сообщить мне один эпизод из жизни семьи Гольденбер-

гов, который не нашёл отражение в тексте доклада. Инна сообщила, что после погромов 1905 года отец Бориса Марковича Гольденберга пытался со своей семьёй выехать в Америку. Но в Америку пропустили только мужчин (вот откуда у Бориса Марковича знание английского!), а женщинам и детям въезд не разрешили, якобы из-за трахомы, хотя на самом деле у них никаких заболеваний не было. Это была естественная политика правительства Соединённых Штатов: если мужчины сумеют укрепиться, то через некоторое время можно разрешить въезд и их семьям. Итак, Борис Маркович со своим отцом год работали разнорабочими, мойщиками окон, неплохо зарабатывали, но через год оба заболели брюшным тифом и все накопления ушли на лечение... А из России из дома шли письма о помощи, так как семья осталась без кормильцев.

Оставшиеся без средств мужчины вернулись домой. В городе Бориса Марковича ещё долго называли «американцем», но в официальных документах, по словам его внучки Инны Иосифовны Гольденберг, он не афишировал этот период своей жизни. Не увидел этого и я (хотя сомнения у меня были: откуда сын кустаря-корзинщика конца XIX века знал английский?), ведь в «Личном листке по учёту кадров» Борис Маркович в графе «был ли за границей» зачеркнул слово «да», отставив – «нет», и ещё сверху дописал от руки «нет».

Ну, а теперь, я думаю, доклад окончен, и мы можем поставить точку.

P.P.S.

27 июня 2013 года правление Черниговской городской еврейской общины с целью увековечивания памяти о нашем выдающемся земляке Б.М. Гольденберге обратилось с инициативой о восстановлении памятника на его могиле к Черниговскому городскому голове Александру Владимировичу Соколову.

Прошло совсем немного времени – и в конце октября 2013 года на центральной аллее Черниговского еврейского кладбища появился памятник.

Вверху над портретом в граните выбито:

**«Основатель Черниговской лозовой фабрики
Борис Маркович Гольденберг»**

Далее – даты жизни и ниже:

«Изготовлено и установлено при поддержке:

**Исполнительного комитета Черниговского
городского совета,
ООО «Черниговская лозовая фабрика,
Черниговской городской еврейской общины,
БЕФ «Хасде Эстер»»**

Евгений Иванов

***Только те по-настоящему мертвы,
о которых полностью забыли.
(Еврейская поговорка)***

***Кто спасет одну жизнь,
спасет весь мир.
(надпись на медали праведника)***

Праведница Людмила Михайловна Кудрявцева

Во время Второй мировой войны, на протяжении шести страшных лет, разворачивалась еще одна трагедия – Холокост, уничтожение еврейского народа. За эти годы было уничтожено примерно 6 000 000 человек. Безумие было в том, что во время войны, когда гибли миллионы людей, защищая свою Родину, фашисты поставили целью уничтожить отдельную нацию, еврейский народ, и у них это почти получилось. По персональным документам, которые хранятся в Яд ва-Шеме, было уничтожено 3 000 000 человек, по приговору Нюрнбергского процесса – 6 000 000. Точной цифры не существует, потому что к концу войны уничтожались архивы, да и учетные записи не всегда велись.

В 1994 году стараниями Черниговской еврейской общины, моей бабушке, Людмиле Михайловне Коломийцевой, за спасение евреев во время войны, фондом «Памяти жертв фашизма Украины» был вручен диплом «Праведник мира».

Фонд Стивена Спилберга «ШОАН», занимающийся сохранением воспоминаний очевидцев, переживших Холокост, спустя три года в 1997 году взял у нее интервью. К сожалению, материалы, записанные во время интервьюирования,

удалось просмотреть лишь в 2013 году. Эта статья является кратким изложением ее интервью.

Моя бабушка, Людмила Михайловна Коломийцева (в замужестве – Кудрявцева), родилась 4 февраля, 1924 года в городе Артемовске. Её отец – Михаил Иванович Коломийцев, работал ветврачом, мама – Коломийцева Галина Митрофановна – была домохозяйкой.

В Чернигов она переехала в 1931 году, когда на Донбассе начался голод. Здесь жили её бабушка и дедушка по материнской линии, они и настояли на переезде семьи. В этом же году она пошла в 12 (бывшую 8-ю) школу. Класс был многонациональным. Были и евреи, и русские, и украинцы. Как говорила сама бабушка, только война заставила различать людей по национальности. Была она и пионеркой и комсомолкой. Окончила 10 классов.

21 июня – день рождения ее одноклассницы Эси Давидовны Минчиной, а на следующий день в их школе должен был быть выпускной. Два события решили отпраздновать в один день, 22 июня, но утром, 22-го числа, через громкоговоритель они узнали о начале войны. С фронта из их класса не вернулись 11 человек...

О приходе к власти нацистов в Германии они знали. Тем более что в городе с 1939 года стали появляться польские беженцы. На экраны в то время, вышел фильм «Профессор Мамлок» в котором как раз и рассказывалось о приходе к власти национал-социалистов в Германии, и, как она сама рассказывала, даже в воздухе было ощущение того, что что-то должно произойти.

С августа 1941 года начались бомбежки города. От взрывов вырывало запертые окна и двери. Люди бежали в сторону Лесковицы, в Холодный Яр, на окраину, где, казалось, можно укрыться. В городе царил хаос, грабеж и мародерство. Еще накануне войны в центре города, на площади, открыли уни-

вермаг. После бомбежек, у разрушенного магазина на площади были брошены пианино, шапки, пальто, ткани – то, что не смогли или не успели унести или потеряли. В эти дни были разграблены и зернозавод, и конфетная фабрика. У кого были подводы, лошади, подгоняли и вывозили муку, пшено, зерно. Потом на рынке можно было за рубли купить продукты, сделанные из награбленной муки и зерна, а у крестьян из соседних сёл, на личные вещи выменять продукты (домашний хлеб, картошку, молоко).

С началом бомбежек все попытки семьи уехать из города ничем не увенчались. Пропуск на поезд, как не рабочей, Галине Митрофановне не выписали. В Горисполкоме говорили, чтобы никто не поднимал панику, никаких немцев не будет. И только лишь в конце августа выписали пропуск на пароход. Беженцев было столько, что пароход дал усадку, и капитан попросту отказался их брать, мотивируя тем, что пароход может утонуть.

Три дня в городе царило безвластие.

В сентябре в город вошли немцы.

Начались облавы. С двух сторон, со стороны Гомеля и со стороны рынка, шли солдаты с собаками и всех, кто попался, забирали. Началась вербовка на отправку в Германию гражданского населения. Бабушке удалось избежать такой отправки. Кто-то из знакомых посоветовал Галине Митрофановне давать Людмиле отвар из махорки. Это приводило к отравлению и истощению организм. Бабушку всю ночь поили отваром. Её рвало, поднималась температура, в конце концов, она теряла сознание. Больных и неспособных работать в Германию на работы не забирали. И как она сама рассказывала, когда еле живая, с кругами под глазами, худая и бледная пришла на регистрацию, немецкий офицер сказал, что такие им не нужны. Так она миновала отправку на работу.

По всему Чернигову появились объявления о том, что

всем евреям необходимо пройти регистрацию в управе. По приказу много евреев пришло добровольно. Все, кто пришел, были расстреляны.

Моя бабушка вместе со своей матерью, Галиной Митрофановой Коломийцевой, у себя дома прятали Берту Григорьевну Рабинович–Баркову. Ей было около 60-ти лет. Как Берта Григорьевна у них оказалась, никто уже не помнит. Люся была одноклассницей ее дочери, Людмилы Ивановны Барковой. Случилось так, что она не успела эвакуироваться. Её дочка накануне войны успела уехать в Харьков к своей сводной сестре. Когда она пришла к Людмиле и её матери, по городу уже были расклеены объявления, что за выдачу еврея давали мешок муки и сахара. Берта хотела идти в комендатуру, но Галина Митрофановна и Людмила не отпустили её. Из дому ее выпускали только по ночам, на крыльцо, подышать воздухом. За продуктами выходила в основном Галина Митрофановна. И очень редко Люся. Берта прожила у них с сентября 1941 по январь 1942 года.

В январе, когда облавы на евреев прекратились, Берта Григорьевна настояла на том, чтобы уйти. Сказав, что она с мамой моей бабушки (Галиной Митрофановой) жизнь прожили, а ей (Люсе) еще жить и жить. И если ее найдут, то расстреляют всех: и её, и их. Тем более что ее многие в городе знали. Она преподавала в пединституте и партшколе (на Валу). Боялась, что кто-то узнает и выдаст. Когда она уходила, ей на шею надели крестик, а с собой она взяла колоду карт, гадать. Говорила, что сейчас война и многие будут рады что-либо узнать о своих близких, а за это или накормят, или помогут пробраться дальше. И до комендантского часа, до 19 часов, ее вывели окольными путями на окраину города в сторону Нежина. Больше о её судьбе ничего известно не было.

После освобождения Чернигова пришло письмо из Орла, в котором Берта Григорьевна сообщала, что жива и работает

на радио. В 1944 году Берта Григорьевна приехала в Чернигов восстанавливать свои документы и прожила у Галины и Людмилы всё лето.

Моя бабушка же после освобождения города восстанавливала железнодорожный узел и там проработала до выхода на пенсию.

Отношение было разное. От наградных грамот и направления на учебу в Харьковский железнодорожный институт до упреков в том, что она жила на оккупированной территории и не эвакуировалась лишь потому, что ждала немцев. В институт она так и не поступила, всё по той же причине.

Она прожила долгую жизнь. В возрасте 86 лет в окружении детей и внуков она ушла из жизни.

Еврейская легенда гласит: мир зиждется на 36 праведниках. Ничто не отличает их от простых смертных. И зачастую им самим неведомо, кто они. Но не будь хотя бы одного из них в каждом поколении, человечество захлебнулось бы в воле отчаяния.

«Людина неабияких математичних здібностей»

Ройтберг Яків Абрамович народився 16 серпня 1925 року в містечку Озаренці Могилів-Подільського району Вінницької області в багатодітній єврейській родині віруючих. Мав двох сестер – Рахіль і Басю, та брата Самуїла. Батько – Абрам-Аба Гедалевич був робітником, равиним, мати – Циля Борисівна – домогосподаркою. Закінчив 10 класів Озаренської середньої школи. Згодом сім'я переїхала до м. Могилів-Подільська. З початком війни і бомбардуванням міста німецькою авіацією була об'явлена евакуація населення. Сім'я Ройтбергів не встигла виїхати, тому що через попадання бомби у їхній будинок прийшлося довго із нього вибиратися, тому вже пішки прибули до родичів у селище Озаренці, де вже було багато біженців з Бесарабії, Румунії, Могилів-Подільська. В першу суботу липня 1941 р. окупаційна влада зігнала всіх євреїв до синагоги, щоб знищити. Протримавши людей майже день, почали по троху декого випускати, залишивши 40 чоловіків. Матері вдалося вихопити Якова і вивести з синагоги. А ті, що залишилися, були вбиті.

В підлітковому віці Якову Абрамовичу довелося пізнати голодне життя в єврейському гетто, де кожного дня велися переклички, нікого не випускали з нього і нікого не пускали в гетто, навіть лікарів. Сім'я Ройтбергів перехворіла тифом. Ризикуючи життям, до гетто навідувався фельдшер Стукаленко, іноді його син чи невістка. Вони лікували і Якова Абрамовича, і всю їхню сім'ю від тифу, допомагали з продуктами. Батьку і сину Стукаленкам в Ізраїлі присвоєне звання «Праведник народів світу», а в Інституті Катастрофи і героїзму єврейського народу «Яд Ва-шем» в Ієрусалимі посаджені дерева. Сім'я Ройтбергів до сих пір підтримує зв'язки з сином Стукаленка.

В 1942 р. Яків Абрамович був відправлений до концтабору до міста Печора Вінницької області. Та невдовзі йому ще з трьома чоловіками вдалося втекти, зустрінути партизана, який не відвів його до партизанів, а показав дорогу до Озаренців, де Яків нелегально проживав з родиною в рідному містечку. Відступаючи, окупанти чинили звірства щодо мирного населення, розстрілювали чоловіків, знущалися над жінками.

19 березня 1944 р. селище Озаренці було звільнене від окупантів радянськими військами. Яків Абрамович був мобілізований до лав Червоної Армії. Брав участь у Яссо-Кишинівській операції, визволенні Румунії, Угорщини. В північному угорському місті Мішкольц був тяжко поранений в голову, руку і живіт. Після лікування в багатьох госпіталях в травні 1945 р. демобілізований. Про ці події Я.А. Ройтберг згадував так: «В марте 1944 г. был мобилизован в ряды Красной армии, попал в 202 стрелковую дивизию 682 стрелковый полк, был наводчиком миномета, младшим сержантом. С боями прошли Бессарабию, участвовал в боях под Яссами, освобождали Румынию, освобождал Бухарест, Плоешти, воевал в Венгрии, на севере Венгрии был тяжело ранен под Мешкольцем в голову, правую руку, живот. Ранение в живот было касательным, в голову осколок вместе с костью вдавился в височную область мозга. В госпитале сделали трепанацию черепа и вырезали осколок вместе с костью. В госпитале в Венгрии пролежал месяц, там лечили в основном голову, в руке началось нагноение, хотели ампутировать руку, но лечение пеницилином оказалось эффективным и рука была сохранена. Посадили в эвакопоезд и отвезли в Армению...».

В Єреванському госпіталі Яків Абрамович зустрів День Перемоги, а незабаром повернувся додому.

У серпні 1945 р. Яків Абрамович вступив до Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка на механіко-математичний факультет, який успішно закінчив з відзнакою в 1950 році.

Трудову діяльність розпочав асистентом кафедри математики Лебединського учительського інституту Сумської області.

В 1951 р. Лебединський учительський інститут був переведений до м. Коломия Станіславської області (тепер – Івано-Франківська). Яків Абрамович переїхав разом з інститутом до Коломиї і продовжив працювати на кафедрі математики старшим викладачем. Після розформування Коломийського учительського інституту в 1955 р. був переведений до Станіславського педагогічного інституту. Працюючи тут, Яків Абрамович розпочав наукову діяльність під керівництвом доктора фізико-математичних наук, професора, згодом академіка НАН України Юрія Макаровича Березанського. В цей час виходять друком його перші наукові статті. Коло наукових інтересів – функціональний аналіз та його застосування в теорії диференціальних рівнянь еліптичного типу.

25 серпня 1962 р. розпочався новий етап у житті Я.А. Ройтберга, нерозривно пов'язаний з Чернігівським державним педагогічним інститутом (тепер університет), до якого він був обраний по конкурсу на посаду старшого викладача кафедри математики. Перший науковий керівник Якова Абрамовича Ю.М. Березанський в листі до ректора ЧДПІ доцента В.М. Костарчука дав таку характеристику своєму підопічному: «Я знаю Я.А. Ройтберга в течение ряда лет. В последние годы он усиленно занимается теорией уравнений в частных производных, им получен, частично совместно с Зиновием Григорьевичем Шефтелем, ряд весьма глубоких результатов. Я.А. Ройтберг проявил незаурядные математические способности, и я уверен, что в течение ближайшего года он подготовит кандидатскую диссертацию. Сейчас Я.А. Ройтберг опубликовал 3 работы и сдано в печать 5 работ... 26.05.1962 г.»

За роки праці – з 1962 по 2001 рр. – в ЧДПІ Яків Абрамович пройшов шлях від молодого вченого до науковця міжнародного рівня. На цей період припадає розквіт його наукової творчості. Він друкується у престижних виданнях, як національних так і в зарубіжних (Німеччина, Угорщина).

22 червня 1963 р. захищає кандидатську дисертацію по темі «Про розклад за власними функціями самоспряжених еліптичних операторів». Я.А. Ройтберг разом з вченим математиком З.Г. Шефтелем створили у Чернігові відому школу з теорії рівнянь з частинними похідними. За період з 1962 по 1992 роки опублікували цикли праць по еліптичних рівняннях з розривними коефіцієнтами, по нелокальних еліптичних задачах, по оптимальному управлінню.

Яків Ройтберг – активний учасник різного рівня методичних конференцій, симпозіумів, семінарів. Так, у 1966–1968 рр. виступав з доповідями на семінарах у Московському, Воронежському, Харківському університетах, в обчислювальному центрі Донецька, в інституті математики УРСР, в Інституті математики Сибірського відділення АН СРСР, в Новосибірську на радянсько-американському симпозіумі. А в 1971–1982 рр. виступає з доповідями на 12-ти Всесоюзних конференціях і школах в Москві, Мінську, Донецьку, Одесі, Львові, Іркутську, Воронежі.

У 1968 р. Я.А. Ройтберг захистив докторську дисертацію, яка була затверджена в Москві лише в 1974 році. У період з 1964 по 1969 рр. Яків Абрамович – доцент кафедри математики, з 1969 по 1972 рр. – професор, з 1972 по 2000 рр. – завідувач кафедрою математичного аналізу, яку сам створив.

Професор Я.А. Ройтберг був членом Американського наукового товариства (AMS) та німецького Товариства прикладної математики і механіки (GAMM).

Під його науковим керівництвом захищено 8 кандидатських дисертацій. Він – керівник аспірантури при кафедрі математичного аналізу. Зі студентами, які хотіли знати більше, Яків Абрамович працював додатково, проводячи додаткові заняття і консультації. Також на кафедрі працював семінар з поглибленим вивченням деяких важливих тем і навіть розділів математичного аналізу.

Костарчук Юрій Вікторович, який пізніше очолить ка-

федру вищої математики інституту, був першим аспірантом Якова Абрамовича, другим – І.П. Коваленко – доцент, кандидат фізико-математичних наук. Яків Абрамович багато уваги приділяв своїм аспірантам, він залучав їх до різних симпозиумів, семінарів та математичних шкіл, де вони виступали з доповідями, науковими повідомленнями.

На початку 1980-х років в ЧДПІ протягом 5 років проводилася Всесоюзна математична олімпіада серед студентів педагогічних вузів СРСР, на якій професор Я.А. Ройтберг був незмінним головою журі.

Я.А. Ройтберг брав участь у роботі реферативних журналів Америки, Німеччини. Він автор понад 120 наукових праць, серед яких ряд важливих і вагомих методичних посібників і підручників для студентів математичних спеціальностей, зокрема: «Доведення основних теорем геометрії кіл за допомогою стереографічної проекції» (1959); «Про розклад за власними функціями самоспряжених еліптичних систем» (1960); «Теорема о гомеоморфизмах и локальное повышение гладкости вплоть до границы решений эллиптических уравнений» (1963); «О значениях на границе области обобщенных решений эллиптических уравнений» (1971); «Граничні і мішані задачі для загальних гіперболічних систем» (1993). Дві монографії видані за кордоном (Голландія) англійською мовою.

З 1990 р. на кафедрі розроблялась тема «Теорія розв'язання еліптичних і гіперболічних задач у повній шкалі просторів типу Соболевських і її застосування», яка була частиною Програми розвитку в Україні фундаментальних і прикладних досліджень в галузі математики. Науковим керівником теми був професор Я.А. Ройтберг.

У 1990–1991 роках у чотирьох препринтах опубліковано монографію Я.А. Ройтберга «Эллиптические граничные задачи в обобщённых функциях», в якій підсумовані дослідження двадцяти років роботи вченого.

Наукові дослідження Я.А. Ройтберга відзначені в 1994 р.

Грантом Американського наукового товариства (AMS), в 1998 р. – Грантом міжнародного фонду «Відродження».

За цикл монографій «Нові методи в теорії узагальнених функцій та їх застосування до математичної фізики» доктору фізико-математичних наук, завідувачу кафедри ЧДП ім. Т.Г. Шевченка, професору Я.А. Ройтбергу в 1998 р. присуджена Державна премія України в галузі науки і техніки.

Нагороджений значком «Отличник просвещения СССР» (1976), численними Почесними Грамотами інституту. Як ветеран війни нагороджений медаллю «За победу над Германией», ювілейними медалями.

В 2001 р. виїхав з сім'єю – дружиною, сином і донькою до Німеччини (м. Галле) на лікування, де в 2007 р. на 82-му році життя помер.

Яків Абрамович Ройтберг більше 20 років був членом Ради педінституту, завжди мав авторитет серед колег і студентів, які пам'ятають його як талановитого вченого, видатного математика, педагога, чуйну і порядну людину.

1. Вісник національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка. Випуск 83. Серія: педагогічні науки. – Чернігів, 2011.

2. Евреи Левобережной Украины. История и культура. Материалы VIII-го научного семинара. – Чернигов, 2012. – С. 95.

3. Калібаба Д. Відомі діячі культури, науки, політики Чернігівщини. – Чернігів, 1988. – С. 150.

4. Урядовий кур'єр. – 1999. – 26 листопада.

5. Чернігівці – лауреати Державних премій. – Чернігів, 2009. – С. 250.

6. Деснянська правда. – 2007. – лютий-березень.

Матеріали поета Абрама Кацнельсона в колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Гарновського

Яскраву сторінку в українську поезію ХХ століття вписано сином єврейського народу, знаним поетом, лауреатом літературної премії імені Максима Рильського, заслуженим діячем мистецтв України Абрамом Ісаковичем Кацнельсоном (1914–2003).

Україні присвятив поет такі теплі рядки:

*«Ніжною сопілкою поліською
Привітала ти мій перший день.
Над моєю тихою колискою
Ти співала чарівних пісень
Зорями, снігами лебединими
Ти мені з'являлася у сні,
Вітами тонкими тополиними
Ти мене п'янила навесні.
Вчився я пісень дзвінкої щирості
У птахів у синьому гаю.
Як же можна не поетом вирости
В цьому мелодійному краю?»¹.*

Народився Абрам Кацнельсон 1 січня 1914 року в містечку Городня на Чернігівщині в родині вчителя математики. В шкільні роки розпочав писати вірші:

*«Піонерська шкільна стінгазета –
Я писав її сам від руки.
Тут у ній – перші спроби поета,
Перших віршів невправні рядки»².*

Після закінчення місцевої семирічки з родиною переїхав до Чернігова, де батько завідував навчальною частиною ФЗУ (школа фабрично-заводського учеництва). За порадою батька вступив до Чернігівського педінституту (тоді він називався інститутом соціального виховання) на фізико-математичний факультет, почав друкуватись в окружній газеті «Червоний стяг». В інституті познайомився з Олексою Десняком. В 1932 році комсомол рекомендував Кацнельсона і Десняка на роботу в редакцію новоствореної обласної газети «Більшовик» – літературний працівник, а потім завідувачий сектором культури.

У 1935 році в Києві вийшла перша книжечка віршів Абрама Кацнельсона «Краплі сонця». В ту пору він вже був студентом філологічного факультету Київського університету імені Тараса Шевченка (до того часу закінчив три курси фізмату в Чернігові). Після виходу другої збірки «Достигають плоди» (1938) А.Кацнельсон був прийнятий у члени Спілки письменників. В 1940 році побачила світ і третя його книжечка – «Ряст».

В роки Великої Вітчизняної війни поет працював у газеті «Защитник Отечества» Південно-Західного, а згодом 3-го Українського фронту. Нагороджений орденами Вітчизняної війни 2-го ступеня, Червоної Зірки, болгарською медаллю «Отечественна война. 1944–1945».

*«Літа мої, ви були неспокійними,
Поранені тривогами і війнами.
Летіли ви не пустотливим леготом,
А клекотіли клопітливим клекотом...»³.*

В повоєнний час одна за одною виходять нові збірки поезій «Передній край» (1947), «В ім'я життя» (1953), «Погожі дні» (1956), «Вибране» (1958), «З тобою поруч» (1959), «Дерево свободи» (1960), «Ракети і солов'ї» (1960), «Посеред бурі» (1963)... До 1984 року вийшло 30 книг А.Кацнельсона, і це не

лише поезії, а й книги з теорії та критики поезії «Краса і сила віршованого слова» (1964), «Правдива іскра Прометей» (1968), «Про поезію і поетів» (1972). Поезії нашого земляка перекладались на мови народів СРСР: російську, білоруську, молдавську, вірменську, грузинську, таджицьку, латвійську, естонську, башкирську та інші, на іноземні: німецьку, англійську, сербську, чеську, болгарську та інші⁴. Щодо жанрових уподобань, то хоч написав він кілька поем і віршовану повість, та перевагу надавав баладам і сонетам, активно працював у жанрі віршованої мініатюри: «Останнім часом пишу мініатюри все частіше, очевидно, так більше встигаю сказати читачеві»⁵.

Павло Тичина, який довгий час очолював Комісію Спілки письменників України по роботі з молодими літераторами, залучив Абрама Кацнельсона до систематичної роботи з молодими поетами. Цій праці Абрам Ісакович віддавав багато часу і енергії, став заступником голови Комісії по роботі з молодими авторами.

Наш земляк був членом бюро творчого об'єднання поетів, членом редколегії альманаха «Поезія».

Що значила для поета Чернігівщина – він написав в одній із своїх книг: «Кожний поет має свій скарб, з якого він виходив на орбіту життя і творчості. Для мене – це Чернігівщина, моя Городня. Я пишаюсь революційною і літературною історією свого краю, його сучасними здобутками, його знатними людьми, люблю його трударів, мальовничу природу. Чернігівщині я присвятив чимало поезій. Перед землею, яка мене народила, яка дала мені хліб і пісню, я у вічному боргу»⁶.

З якою любов'ю писав А.І.Кацнельсон про рідні місця, Городню:

*«Я знаю, не можна на глобусі
Те місто маленьке знайти,
Куди за півдня на автобусі
Доїхати можеш ти ...
А притягує, мов магніт,*

*Коли я його побачу на карті
Це тут уперше глянув на світ,
Дива пізнав на парті.*

*Це тут учивсь вимовляти слова,
Волошки збирав у житті.
І тут у дворі звичайна трава*

*Міліша мені від квіток всіх
на світі.
Звичайно, цікаво побачить
Париж,
Побути на Темзі чи Сені,
Та як я хвилююсь, що бачу
Чибриж –
Рідну річечку на Придесенні»⁷ ...*

Збірка матеріалів А.І. Кацнельсона в фондах Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського нараховує 40 предметів. Більшість (33 одиниці) передані поетом. Колекція формувалась протягом 30-ти років: з 1964 по 1994. Початок колекції поклала книга «Літа мої» (1964) видавництва художньої літератури, яку з дарчим написом «Чернігівському історичному музею від автора-земляка» Абрам Ісакович надіслав до музею в жовтні 1964 року. Пізніше в період з 1972 по 1980 роки було закуплено в книгарнях Чернігова 7 книг А.І.Кацнельсона. В 1984 році співробітники відділу сучасної історії встановили листування з поетом. Того ж і наступного років отримали поштою нові твори та інші матеріали відомого земляка. У 1989 році автору цих рядків пощастило особисто познайомитись з поетом і завітати до нього в гості. Абрам Ісакович виявився привітливою, доброзичливою людиною. Спілкування з ним було дуже приємним.

Мешкав Абрам Ісакович в Києві, неподалік від Києво-

Печерської Лаври, в будинку літераторів по вулиці Суворова. І хоч зовсім поряд шумна автомагістраль, одна з центральних столичних вулиць, на той час вона мала назву Січневого повстання, тут, у будинку і біля нього, царювали тиша і спокій. Вся атмосфера сприяла творчості. Під час зустрічі поет передав до музею свої книги з автографами і деякі з подарунків, які він отримав до свого 75-річчя. До того подружжя Кацнельсонів вирішило подарувати музею рідкісну книгу зі своєї бібліотеки – справжній раритет – «Слово о полку Ігореве» московського видавництва «Академія» 1934 року. Текст книги написаний та ілюстрований видатним палехським майстром Іваном Голіковим. На титульному аркуші Абрам Ісакович зробив напис: «В дарунок Чернігівському історичному музею від І.Я. та А.І. Кацнельсонів. м. Київ. 22.09.89. А. Кацнельсон.» Останній подарунок від А.І.Кацнельсона музей отримав у 1994 році. Це була книга «Троянди на снігу» яку в 1993 році видало акціонерне видавничо-поліграфічне товариство «Оберіг» у Києві.

Значну частину колекції матеріалів нашого земляка складають його твори як друковані, так і рукописні. Найбільший інтерес викликають рукописи із багатьма авторськими правками, що дають змогу не лише побачити, але й відчутти атмосферу, в якій народжувались поезії, зазирнути в таємничий процес творення поетичних рядків. Це – рукописи віршів «Купіль» (1976):

*«Яке воно тепле літо було
З громами у синіх ночах,
Як мати в дворі у літеплі
Купала мене у ночвах»⁸.*

«Жінки із колгоспної ланки» (1983) :

*«Жінки із колгоспної ланки
Співають на святі в Городні
Пісні авторів невідомих,
Що їх називаєм народні.*

*Співають запально і дружно –
Отак, як в нас мовиться – ловко,
Хоч зразу бери і записуй
У хор славнозвісний Верьовки»⁹,*

нариса «Мій Чернігів» на 9-ти аркушах 1965 року для журналу «Україна», а також машинописна збірка «Ода рідним місцям. Вірші про Чернігівщину». На 26-ти аркушах – 18 віршів з авторськими підписами. Вірші написані в період з 1959 по 1983 роки:

*«А вечори як пахнуть м'ятою
Від польового вітереця ...
Я вірю, що і в час наш атомний
Духмяність ця ще хвилюватиме
Людські замріяні серця»¹⁰.*

Друковані твори А.І.Кацнельсона налічують 20 одиниць, з них 15 – збірки поезій, 1 – збірник, 4 – збірки статей про літературу, видані в період з 1963 по 1993 роки. З 20 книг 13 передані автором, з його автографами. В колекції представлені такі збірки поезій (за хронологією):

– Посеред бурі. Вірші і віршована повість. Київ. Видавництво «Радянський письменник», 1963 рік. На титульному аркуші напис: «Історичному музею моєї рідної Чернігівщини. Кацнельсон.»

– Літа мої. Поезії. Держлітвидав УРСР. Київ, 1964 рік. З автографом.

– Поезії. Київ. Видавництво «Радянський письменник», 1967 рік. – 2 одиниці. Одну книгу куплено в книгарні в 1972 році, другу передав А.І.Кацнельсон в 1985 році.

– Атоми душі. Вибране. Вірші. Поеми. Київ. Видавництво «Дніпро», 1974 рік. Куплено в книгарні.

– Пісня єдності. Книга віршів. Київ. Видавництво «Радянський письменник», 1978 рік. Куплено в книгарні.

– Осіннє гроно. Вибрані поезії. Київ. Видавництво «Дніпро», 1979 рік. Куплено в книгарні.

– Спалахи. Поезії. Київ. Видавництво «Молодь». 1981 рік. З автографом.

– Монологи. Поезії. Київ. Видавництво «Радянський письменник», 1981 рік. З автографом.

– Баллада о струнах. Стихи. Москва. Издательство «Художественная литература», 1983 год. З автографом.

– Вибране Поезії. Київ. Видавництво «Дніпро», 1983 рік. З автографом.

– Очима пам'яті. Поезії. Київ. Видавництво «Радянський письменник», 1986 рік. З автографом.

– Заповітне. Поезії. Київ. Видавництво «Радянський письменник», 1988 рік. На титульному аркуші напис:» Моє заповітне Чернігівському історичному музею – з любов'ю до рідної Чернігівщини. Кацнельсон».

– Лірична мозаїка. Мініатюри. Київ. Видавництво «Дніпро», 1986 рік. Це – мініатюрне видання розміром 8 на 6 см. На форзаці напис «Чернігівському історичному музею цю маленьку книжечку з великою любов'ю до своїх земляків – чернігівців. Кацнельсон. 22.09.89. Київ».

– Троянди на снігу. Вибрані ліричні вірші поета, написані впродовж 1936–1993 років. З автографом. Київ. АВПТ «Оберіг», 1993 рік.

– Збірник «Прометей». Поєми про подвиги радянського народу у Великій Вітчизняній війні. Київ. Видавництво «Дніпро», 1985 рік. В книзі – поеми М. Рильського «Слово про рідну матір», П. Тичини «Похорон друга», А. Малишка «Прометей», В. Сосюри «Безсмертні», А. Кацнельсона «Молодший син» з автографом Абрама Ісаковича.

– Книги про поезію:

– Правда іскра Прометей. Особливості віршованого слова. Київ. Видавництво «Дніпро», 1968 рік. Куплено в книгарні.

– Любов моя – поезія. Статті про літературу. Київ. Видавництво «Молодь», 1976 рік. – 2 одиниці. Одну книгу куплено

в книгарні в 1977 році, другу передав автор в 1985 році з автографом.

– Про поезію. Вибрані статті. Київ. Видавництво «Дніпро», 1977 рік. Куплено в книгарні.

– Тиражі вище названих книг, виданих в радянський період від 2 до 10 тисяч – українською мовою, російською мовою – 10 тисяч. Тираж збірника – 15 тисяч екземплярів.

– В 1985 році поет надіслав до музею «Літературну газету», яка датується 18 серпня 1933 року. Це – одноденне видання письменників та літгуртків Чернігівщини. Випуск підготовлено до першого Всеукраїнського з'їзду письменників 1 вересня 1933 року. «Зброю художнього слова на боротьбу за перетворення відсталого Чернігівщини на передову область суцільної колективізації та суцільної письменності, на область більшовицьких колгоспів і заможних колгоспників». На 4-х сторінках представлено літературну творчість письменників і поетів Чернігівщини (оповідання, вірші). В газеті серед інших творів надруковано розділ з повісті М. Хазана «Одна» і на 3-й сторінці – вірш Абрама Кацнельсона «Фабзайці». Фабзайцями називали учнів шкіл ФЗУ.

*«Сонце всміхалось,
на захід сповзаючи,
як ми додому
вертались з фабзавучу.
Ми не помітили,
що уже пізно –
із вуст рвалася
бадьора пісня ...
Хоча і сніг,
і холодна пора оця –
в цехах
жнивими
палала
праця.*

*А ми в роботі
І далі горітимем
знов над деталями
і лагоритмами ...*

*Ми молоді
і завязті
фабзайці,
штурмом берем
науки абзаци...»¹¹.*

Серед матеріалів поета: стаття Абрама Ісаковича «Олекса Десняк» з журналу «Вітчизна» № 4 за 1948 рік, присвячена другові його юнацьких років; газета «Сільські новини» Городнянського району за 29 грудня 1973 року на 4-й сторінці якої в рубриці «Літературні вечорниці» до 60-річчя від дня народження А.І.Кацнельсона вміщено статтю про земляка та його вірші; анкета члена Спілки письменників СРСР і запрошення: на відкриття 6-го з їзду письменників СРСР (1976), на урядовий прийом з нагоди відкриття 8-го з їзду письменників України (1981), на об'єднаний пленум правління творчих спілок і товариств України (1984), на літературний вечір до 70-річчя від дня народження А.І.Кацнельсона в українському республіканському Будинку літератора (1984); листок з календаря Спілки письменників України з написом «Заняття студії літературної майстерності. Звіт Дмитра Іванова, Наталії Малик (Чернігів). Голова – А. Кацнельсон».

Крім того – Почесна грамота від начальника політвідділу Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків (1963), а також фотопортрет поета з його автографом.

У збірці матеріалів А.І.Кацнельсона зберігаються і подарунки поетові: скринька дерев'яна різьблена від поета Богдана Радиша з дарчим написом «Абраму Ісаковичу від Богдана Радиша. Косів. 17.7.1971»¹² і вишита серветка від шанувальниці його таланту Параскеви Степанівни Шовкової з селища

Поченіжин Коломийського району Івано-Франківської області до 75-річчя від дня народження нашого земляка. Жінка вишила рядки з його вірша:

*«Оте «ще не вечір» вже більш не втіша
Та добре – не згасла, ще світить душа.
Зима – а я вірю у снігу розстання.
До ночі іде – а вірю в світання...*

А. Кацнельсон
1 січня 1989 р.»¹³

В експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського в залі, присвяченому видатним діячам науки та культури – уродженцям Чернігівщини, розміщено окрему вітрину з матеріалами А.І. Кацнельсона. В ній представлено 14 предметів, це більше третини його матеріалів з музейної збірки. Відвідувачі мають змогу бачити рукописи поета, його книги, фото, подарунки.

1. Кацнельсон А. Вибране.—К., 1983. – С. 12.
2. Чернігівський історичний музей імені В.В.Тарновського (далі – ЧІМ). – Інв. № Ад-1820: Машинописна збірка . Ода рідним місцям. – Арк. 18.
3. Кацнельсон А. Вказ. праця. – С. 110.
4. ЧІМ. – Інв.№ АД-1746: Анкета члена Спілки письменників СРСР.
5. Кацнельсон А. Вказ. праця. – С. 9.
6. Там само. – С. 8.
7. Там само.
8. ЧІМ. – Інв. № Ад-1819.
9. ЧІМ. – Інв. Ад-1818.
10. ЧІМ. – Інв. № Ад-1820. – Арк. 9.
11. ЧІМ. – Інв. № Вп-1414.
12. ЧІМ. – Інв. № Ид-321.
13. ЧІМ. – Інв. № Ит-2430.

**Характерні особливості гутного скла
Асі Зельдіч на прикладі творів з фондів
Чернігівського обласного художнього музею
імені Григорія Галагана**

Колекція декоративно-ужиткового мистецтва музею допомагає вивченню давно забутих народних ремесел дає змогу оцінити високу майстерність і самобутність українських майстрів, чії імена відомі далеко за межами нашої країни.

Гідне місце в зібранні посідають твори зі скла, виконані в гутній техніці, у основі якої лежить принцип вільного видування або ліплення з розплавленої маси скла майстром-склодувом безпосередньо біля плавильної печі. Гутне скло-робство вже багато тисячоліть є найголовнішою технологією виготовлення скла і дає змогу використати специфічні його властивості. Ефектна прозорість і яскравий полиск дають перевагу виробам зі скла над виробами з інших матеріалів.

У холодному стані скло прозоре, тверде та крихке, має здатність заломлювати світло. В гарячому – воно пластичне і легко піддається видуванню, пресуванню, ліпленню, витягуванню та ін. У процесі варіння воно добре сприймає різноманітне забарвлення – від насичених до легких тонів. Під час виготовлення виробів можна поєднувати різні кольори скла. В цій галузі багато працював геніальний російський вчений М. В. Ломоносов (1711–1765), поставлені ним понад 4000 дослідів для знаходження нових хімічних барвників дозволили виготовляти скло найрізноманітніших тонів та відтінків.

Уміле володіння гутними техніками, фантазія майстра та вдале виконання задуманого твору і створюють чудові вироби.

Разом з промисловим на Україні активно розвивалось ви-

робництво народного гутного скла, що було зосереджене на Київському заводі художнього скла, де створювали вироби, що вражали різноманітним забарвленням, широкою гамою яскравих і ніжних тонів.

Відомо, що Київський завод художнього скла виріс з маленького підприємства, яке існувало до революції 1917 року. В перші роки радянської влади він мав назву «Червона гута» і випускав лише побутовий посуд. Починаючи з 1934 року був реорганізований у склотермосний завод, де поряд з термосами випускались вироби сортового скла: стакани, рюмки, графини, а після Великої Вітчизняної війни освоюється виробництво кришталевого посуду. В 1955–1958 роки на заводі проводиться велика реконструкція приміщень, цехів, встановлюється нове обладнання, покращуються умови праці робітників. На завод приходять художники професіонали, що сприяє підвищенню художнього рівня виробів.

Саме у той період починає працювати численний загін талановитих митців: П. Аверков, І. Апполонов, А. Зельдич, С. Голембовська, Л. Мітяєва, А. Балабін, В. Затинайко, В. Геншке, О. Гуцин та ін. Більше 20 років головним художником заводу був Іван Зарицький.

«Київське скло» – це продукування малосерійних високохудожніх виробів з безбарвного і кольорового скла та кришталю, виконаних в гутній техніці і позначених вишуканим колоритом та різноманітною гамою відтінків. Це, також, віртуозно виконана декоративна скульптура і, нарешті, – це тисячі витончених чарок та келихів, ваз для квітів, цукерниць, салатниць, столових наборів.

Ася Давидівна Зельдіч (1928 р.н.) народилась у с. Борярка Київської обл. Закінчила Київський художній інститут (1948–1950 р.р.), потім Львівський державний інститут прикладного та декоративного мистецтва (1954). Член Спілки художників України. Заслужений художник України (1985).

Працювала на Київському заводі художнього скла та Пісківському (Київська обл.) склозаводі. Працювала в сфері монументального (малі архітектурні форми) мистецтва. Є автором книги «Художнє скло» (1966).

Твори А.Д. Зельдіч, що зберігаються у музеї, були передані в 1988 та 1989 роках Дирекцією виставок СХУ.

У повоєнний період було поширене непрозоре скло, яке імітувало малахіт, ляпіс-блакить та інші камені, вживані в художній промисловості. Але речі з цього матеріалу були далеко не художні, бо в них порушувались закони скла, котре виступало у невластивій йому ролі каменя. А починаючи з 60-х років ХХ ст. в інтер'єрі велике значення мали кольорові співвідношення, все більше місце приділялось художньому склу. Адже навіть утилітарні якості виробу виграють від його кольорового вирішення. Художник повинен враховувати специфіку природи барвників. Необхідно виходити з законів заломлення та відбиття світла. Природне освітлення приміщення і штучне світло по-різному впливають на гру променів, що проходять крізь скло.

Особливістю гутних робіт є надзвичайна товща скломаси, виготовлення якої – дуже складний технологічний прийом, але завдяки йому світло глибоко проникає і здатне до найтонших і найскладніших нюансів, до несподіваних контрастів.

У творах Асі Давидівни Зельдіч, побудованих на виявленні чистої форми, частіше всього використовується ліпний декор, декор кольоровими смугами та стрічками зі скла іншого кольору – цей метод напряму перегукується з народним мистецтвом.

Серед її робіт були й багатопредметні декоративні комплекти, ансамблі, в яких кольоропластика, живописне начало відтісняли на другий план функціональне призначення предмета. Важливим моментом стає тяжіння до ансамблевості рішення просторових композицій. Активно використовується

кольоровий декор. Художниця вносить етнографічні елементи, риси національного колориту в роботу «Мальви», (80-ті роки ХХ ст.), у якій зображено кущі мальв з листям та квітами, поруч – стилізована фігурка української жінки з розпростертими руками, одягнена в сарафан та сорочку з пишними рукавами, зібраними манжетами.

Оновлюючи пластику, Ася Давидівна виготовляла багато нових зразків, що вирізнялись красою силуету, рівновагою й гармонією всіх елементів, продуманим підходом до декору. Завдяки грі світла в товщі скломаси кольорового підкладу та безбарвного накладу створюється виразний декоративний ефект у вазах, які виконала майстриня. Їх м'які, округлі форми прикрашались наліпленими, у гарячому стані, скляними стрічками та джгутами з яких, за допомогою спеціального інструменту, формувались різноманітні елементи у вигляді гілок, квітів, рельєфних смуг.

У вазі «Ранок» (1984–1985) вирішення декору надзвичайно цікаве: білого з низу та помаранчевого зверху, ніби схід сонця, кольору. Ліплення – довге фігурне листя з прозорого скла з легким білим напиленням передасть нам красу вкритої ранішніми росами рослинності.

Ваза «Пробудження» (1987) з видовженим тулубом, на ній ліпнина у формі рельєфної гілки квітучого бузка, як символа весняного пробудження, де стебло з листям мають зелений колір, а суцвіття – прозоре скло крізь товщу якого видно фіолетове тло.

Ваза декоративна (1988) світло-зеленого кольору з видовженим вузьким тулубом, оздоблена ліпниною рельєфних гілочок троянд та листям виконаних з прозорого скла.

Масивна ваза «Квіти героям Жовтня» (1987) неправильної, дещо сплюсненої форми, знизу помаранчевого кольору з плавним переходом вгорі до синього. Прикрашена ліпним декором – стилізований орнамент у вигляді гірлянд квітів.

Співдружність художника з майстром забезпечує алмазній грані великі можливості. Грані спочатку мають матовий відтінок, потім, у результаті дії плавикової кислоти з домішкою сірчаної, вони стають яскраво блискучими. В цій техніці виконано блюдо «Мир нашій планеті» (1987). На той час введення в гранування сюжетних мотивів, елементів пейзажу або будь-яких образів було новим словом в українському склярстві, новим розумінням такого матеріалу, як кришталь. У творі зображення голуба, як символа миру, з розпростертими крилами виконано глибокими прорізами, що допомогло найкраще втілити задум художниці й створює ілюзію польоту птаха.

А.Д. Зельдіч багато років пропрацювала на Київському заводі художнього скла. Збагатити людське життя мистецтвом, створити атмосферу краси й добра – саме в цьому вона вбачала благородну місію художника склороба.

Проте, зміни в політико-економічному житті країни в останні роки ХХ століття не могли не позначитись на мистецькій сфері. На жаль, були закриті майже всі заводи художнього скла, в тому числі й київський, де працювали унікальні скловарні печі та протягом багатьох років створювався величезний асортимент виробів. Закриття заводу болісно відбилосся на митцях, творчість яких стала не потрібною своїй країні, більшість з них почала працювати самостійно, на приватних підприємствах чи у власних майстернях.

Література:

1. А. Зельдіч. Художнє скло. – К., 1960.
2. Українське гутне скло.– К., 1975.
3. П. Г. Юрченко. Народне мистецтво – К., 1967.
4. Ю.П. Сергеев. Выполнение художественных изделий из стекла. – Высшая школа, 1984.

Новий предмет юдаїки в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

2012 року зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського поповнилося новим предметом юдаїки (Інв. № Вв-760).

До музею був переданий традиційний селянський одяг, яким користувалися у першій половині ХХ століття. Він належав Черевко Соломії Трихимівні (1913–1995) із села Переяслівка Ніжинського району. Серед звичайних речей – вишита жіноча сорочка, свитка, юпка, – привернув увагу фартух: з трьома складками, окантований по низу чорним плісом, зі зворотного боку з коричневою підкладкою, розміром 75,5 x 69,5 см.

По-перше, він був пошитий на машинці із дорогої фабричної тканини – чорного блискучого шовку.

По-друге, тканина з обох боків мала пружок жовто-червоно-синього кольору, на якому літерами білого кольору витканий напис івритом. Пізніше текст вдалося прочитати* – “we-samakhta be-chaggekha”, що у перекладі означає: “веселих свят”, або “И радуйся в празник твой”. Це цитата з Тори. Книга Дварім, Гл. 16, 14. — “/13/ ПРАЗДНИК СУКОТ СОВЕРШАЙ СЕМЬ ДНЕЙ, КОГДА УБЕРЕШЬ С ГУМНА ТВОЕГО И ИЗ ВИНОДЕЛЬНИ ТВОЕЙ. /14/ **И РАДУЙСЯ В ПРАЗДНИК ТВОЙ, ТЫ, И СЫН ТВОЙ, И ДОЧЬ ТВОЯ, И РАБ ТВОЙ, И РАБЫНЯ ТВОЯ, И ЛЕВИТ, И ПРИШЕЛЕЦ, И СИРОТА, И ВДОВА, КОТОРЫЕ ВО ВРАТАХ ТВОИХ**”¹.

* Дякую за допомогу равіну Ісраєлю Зілберштейну та пані Фелісітас Гайман-Єлінек.

Аналогій цій речі поки не знайдено, тому важко визначити, з якою метою була виготовлена ця тканина (шириною майже 70 см).

Можливо – для скатертини на свята (на свято Суккот?). Свято Суккот – одне з основних свят єврейського народу, яке починається 15 числа місяця тішрей восени і продовжується сім днів. В цей час потрібно жити у шалаші (сукка), згадуючи про блукання євреїв у пустелі. Це свято ще називають «Зман Симхатейну» – “Свято радості та веселощів” – і пов’язують із сільськогосподарським святом збирання врожаю зернових та фруктів².

Можна також припустити, що фартух побутував як святковий спочатку в єврейській родині, міг одягатись на свята (Шаббат або інші), а потім опинився в іншому місці.

На жаль, невідомо, як фартух або тканина із текстом івритом потрапила до селянської жінки. Стан речі (потертості, висипання шовку) свідчить, що використовували її досить довго.

Таким чином, предмети юдаїки можуть потрапляти до музейних збірок іноді і таким, не зовсім звичайним, шляхом.

1. <http://www.calend.ru/holidays/0/0/642/>
2. <http://www.calend.ru/holidays/0/0/642/>

Про авторів

Бельман Семен

Голова Чернігівської обласної єврейської общини, віце-президент Єврейської Ради України, заслужений працівник культури України

Бібік Ніна

Зав. відділом Чернігівського обласного художнього музею імені Григорія Галагана

Горох Микола

Науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Демченко Тамара

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Еткіна Ірина

Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Журавльова Тетяна

Зав. відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Іванов Євген

Науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Ларіонова Любов

Ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Морозова Анна

Кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу використання інформації документів Державного архіву Чернігівської області

Мудрицька Вікторія

Зав. відділом Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Мудрицький Геннадій

Ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Пасічник Людмила

Ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського

Рахно Олександр

Кандидат історичних наук, доцент, зав. кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Толкачова Оксана

Науковий співробітник Корюківського історичного музею

Шара Любов

*Кандидат історичних наук, доцент кафедри історії
Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології
та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського
національного педагогічного університету імені
Т.Г. Шевченка*

Часницький Михайло

*Красзнавець, директор Громадського музею історії євреїв
Глухівщини (м. Глухів)*

Зміст

Демченко Тамара

Доля революціонерки-народоволки Гесі Гельфман:
чернігівський слід 3

Рахно Олександр

Єврейська громада Чернігова у XIX ст. та її
основні заняття. 13

Шара Любов

Представники єврейської громади у складі
Чернігівської міської думи початку XX ст. 22

Толкачова Оксана

Історія євреїв Корюківки. 31

Горох Микола

З життя співробітників Торгсину в Чернігові 38

Морозова Анна

Бабини Яри Чернігівщини (до 70-річчя звільнення
Чернігівщини від нацистських загарбників). 45

Еткіна Ірина

Життя в евакуації в Узбекистані за спогадами
Зіновія Волкіна. 55

Пасичник Людмила

Матеріали И. Я. Левита в фондах військово-історического
музея Чернігівського історического музею
імени В.В. Тарновського 63

<i>Мудрицкий Геннадий</i>	
Євреї в партизанському русі на Чернігівщині	73
<i>Часницький Михайло</i>	
Чарівниця дитячих сердець	77
<i>Бельман Семён</i>	
Борис Гольденберг – організатор чернігівського промислового лозоплетення	85
<i>Іванов Евгений</i>	
Проведниця Людмила Михайлівна Кудрявцева	103
<i>Ларіонова Любов</i>	
«Людина неабияких математичних здібностей».	108
<i>Журавльова Тетяна</i>	
Матеріали поета Абрама Кацнельсона в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського.	114
<i>Бібік Ніна</i>	
Характерні особливості гутного скла Асі Зельдіч на прикладі творів з фондів ЧОХМ ім. Григорія Галагана	124
<i>Мудрицька Вікторія</i>	
Новий предмет юдаїки в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського	129

Науково-публіцистичне видання

ЄВРЕЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Історія та культура

мова українська та російська

Відповідальна за випуск **В. Мудрицька**

Технічний редактор **В. Лозовий**

Дизайн обкладинки **Л. Посьмашна**

Комп'ютерна верстка **В. Лозового**

Коректори **В. Мудрицька, О. Чеван**

Підписано до друку 23.12.2013 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman

Ум. друк.арк. 8,5+0,5 іл. Ум. фарб.-відб.8,5+0,5 іл. Обл.-вид. арк 7,9+0,46 іл.

Зам. 0087. Наклад 150 прим.

Видавець Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

14005, м.Чернігів, вул. Мстиславська, 56/34

Тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.

14027, м.Чернігів, вул. Станіславського, 40